

ԱԿԱԴ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՆՈՐ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Акад. Я. А. Манандян

АРМАВИРСКИЕ ГРЕЧЕСКИЕ НАДПИСИ
В НОВОМ ОСВЕЩЕНИИ

417 + 902.6 (47.925)
ԱՎԱԴ. ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՆՈՐ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Акад. Я. А. Манандян

АРМАВИРСКИЕ ГРЕЧЕСКИЕ НАДПИСИ
В НОВОМ ОСВЕЩЕНИИ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
957 UNIVERSITY AVENUE
CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
957 UNIVERSITY AVENUE
CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
957 UNIVERSITY AVENUE
CHICAGO, ILLINOIS 60607

**ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՆՈՐ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ¹**

Քսաներորդ դարի առաջին տասնամյակներին Հայաստանում արված հնագիտական գյուտերը պատմական գիտությունը հարստացրին բացառիկ նշանակություն ունեցող վավերագրերով: 1911 թվին Արմավիրի բլրի հարավային լանջի վրա, Արմավիրից Շահրիար տանող միջգյուղյա ճանապարհի մոտ, գտնվել էր մի մեծ քար երեք հունարեն արձանագրություններով: Ակադ. Ն. Մառի հանձնարարությամբ, որն այդ ժամանակ աշխատում էր Անիում, այդ արձանագրությունները լուսանկարել էին Ն. Լ. Օկունսկը և Ն. Պ. Սիչեվը: Նրանք միաժամանակ գծել էին այդ արձանագրությունների նաև ձեռագիր պատճենները:

Այնուհետև նոր գտնված այս արձանագրությունների ընթերցմամբ զբաղվել էր երկար ժամանակ ակադ. Յ. Ի. Սմիրնովը, որը սակայն չէր կարողացել ավարտել իր աշխատանքը և չէր հանգել վերջնական եզրակացության: Սմիրնովի աշխատությունն սկզբնականները, որ Հ. Ա. Օրբելին տվել եր Ա. Ի. Բոլտուովային նախապատրաստելու տպագրության համար՝ դժբախտաբար, մինչև այժմ դեռ հրատարակված չեն:²

1927 թվին Միութենական Ակադեմիայի Կովկասյան Պատմա-Հնագիտական Ինստիտուտի և Հայաստանի Հնությունների Պահպանության Կոմիտեի համատեղ գիտարշավի ժամանակ հայտարարվել էր մի ուրիշ մեծ քար չորս հունարեն արձանագրու-

¹ Զեկուցված է ՀՍՍՐ ԳԱ ընդհանուր ժողովի հոբելյանական նիստում, 1945 թվի նոյեմբերի 23-ին:

² Տե՛ս А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, *Տեղեկագիրք ՍՍՐՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի, Երևան, 1942, № 1—2 (15—16), էջ 35—37. Նաև С. В. Тер-Аветисян, Археологическое обследование городища и крепости „Древний Армавир“, Գիտական ժողովածու Արմֆանի, նվիրված Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 20-ամյակին, Երևան, 1941, էջ 61:*

թյուններով։ Այս երկրորդ քարը գտնվում էր առաջին քարից ոչ հեռու՝ մոտ 12 մետր հեռավորության վրա նրանից դեպի արևելք։

1932 թվի աշնանը Միութենական Ակադեմիայի Անդրկովկասյան Ֆիլիալի հանձնարարութեամբ այս նոր գտնված չորս հունարեն արձանագրությունները հետաքննել էր տեղում Ա. Ի. Բոլտունովան, որը այնուհետև ուսումնասիրել էր այդ արձանագրությունները, հիմնվելով էքսպեդիցիայի ժամանակ իր հանած լուսանկարների և ձեռագիր պատճենների վրա։

1935 թվին Հայաստանի Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտի հրատարակած «Նյութեր Հին Հայաստանի պատմութեան» ժողովածուի մեջ լույս էր տեսել Մ. Տեր-Հակոբյանի մի փոքր հոդվածը՝ «Արմավիրի երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը» վերնագրով։ Սրա մեջ առաջին անգամ հրապարակված էին 1927 թվին գտնված երկրորդ քարի լուսանկարը և այդ քարի վրայի առաջին երկու արձանագրությունների ձեռագիր պատճենները (էջ 146 և 149)։

Իսկ մոտ ժամանակներում, 1942 թվին, Արմավիրում գտնված հունարեն բոլոր արձանագրությունների մասին ընդարձակ մի հոդված տպել էր Արմֆանի Տեղեկագրում Ա. Ի. Բոլտունովան (№ 1—2, 1942 թ., Երևան)։

Իր այս հոդվածում Բոլտունովան մանրամասն լուսաբանում է բոլոր արձանագրությունների բովանդակությունը և առանձնապես մատնանշում է, որ իր հաղորդումը նախնական է և որ նա հուշարձանների վերջնական հրապարակումը հետաձգում է և կտա հետագայում, երբ հնարավորություն կունենա նորից գնալու Արմավիր և շարունակելու իր աշխատանքները բուն օրինակների վրա։

Բոլտունովայի հոդվածի բնագրին կցված են վեց արձանագրությունների գծագրական ընդօրինակումները, իսկ յոթերորդ արձանագրությունը մեջ է բերված միայն հունարեն տառադարձությամբ։ Պետք է ասել, որ արձանագրությունների մեծագույն մասը վատ են պահպանված, ուստի և Բոլտունովայի վերականգնած տեքստերը շատ հաճախ վիճելի են կամ անաջող։ Այնուամենայնիվ, ուշագիշտ կերպով քննարկելով նրա գծած ձեռագիր պատճենները՝ գծվար չէ եղբակացնել, որ տեքստերի ընթերցանությունը նրա մոտ ընդհանուր առմամբ որոշված է ճիշտ և միայն մասնավոր կետերում որոշ ընթերցումներ կարող են վերաքննություն և ուղղման հետագա տշխատություններում։

Երկար ու մանրակրկիտ այս աշխատանքը բուն արձանագրությունների վրա պետք է, իհարկե, շարունակվի հենց ամենամոտ ժամանակներում: Ես կուզենայի սակայն ներկայացնել արդեն այժմ մասնագետների ուշադրությանը արձանագրությունների բովանդակության նոր իմ լուսաբանությունը և կցանկայի մատնանշել, որ իմ առաջարկած նոր մեկնությունը լիովին հաստատվում է հին հայկական աղբյուրների գրական վկայություններով:¹

* * *

1911 թվին գտնված հունարեն արձանագրություններով քարը ունի երեք առանձին տեքստ, որ զետեղված են քարի վերևի մասում: Առաջին տեքստը, որի պատճենը մեջ է բերված Բուլտունովայի հոգվածում (նկար 1)¹ պարունակում է ութը տող ոտանավոր հատված, որի առաջին երկու տողում հիշատակված

Η ΚΙΘ ΔΟΣ Π ΤΕΚΛΕΙΝΟΣ

ΕΠΕΙ ΠΕΡΣΗ

ΧΩΡΟΣ ΑΠΩΙ

ΤΑΠΑΤΡΩΙΑ

ΑΛΛΑ ΔΕ ΤΟΙΙΑ

ΠΑΡΗΝ ΕΚΕΝΩΣ ΕΠΙ ΚΙΒΕΣ

ΩΣΕ

Π ΕΙΕ ΙΚΕΛΟΝ

ΚΑΙ ΤΑΥΤΑ ΝΕΩΤΕΚΙ

նկար 1.

¹ Ներքև բերված հունարեն տեքստերը Բուլտունովայի գծած պատճեններն են:

են «Գործեր և օրեր» խրատական պոեմայի հեղինակի, Հեսիոդոսի, և նրա եղբոր՝ Պերսեսի անունները:

Բոլորունովան կարծում է, որ այս արձանագրության իմաստը խրատական է և որ իբր թե հողվածի մեջ հակադրվում են իրար հինը և նորը: Սակայն, իրապես, թեև արձանագրության իմաստը, իսկապես, խրատական է, սակայն բոլորովին այլ է:

Այս արձանագրության իմաստը լուսաբանելիս՝ պետք է, ինչպես կարծում եմ ես, ի նկատի ունենալ հին աղբյուրների հաղորդած կենսագրական տեղեկությունները Հեսիոդոսի և նրա եղբոր՝ Պերսեսի մասին: Ինչպես հայտնի է, Պերսեսը, կաշառելով դատավորներին՝ զրկել էր իր եղբայր Հեսիոդոսին նրան հասնող հայրենական ժառանգության բաժնից: Բայց այնուհետև նա ինքը ընկել էր ազետալի դրության մեջ և հարկադրված էր օգնություն խնդրել եղբորից:

Ինձ թվում է, որ արձանագրության մեջ խոսքը հենց այդ մասին է: «Երբեմնի հուշակավոր Հեսիոդոսը», ասված է նրա մեջ, երբ զրկվեց հողից (χωρος) և հայրենական ժառանգությունից (τὰ πατρῷα) նաև ինքը Պերսեսը՝ քաջալերեց (παρήγγεν) սրան, ինչպես այդ պատշաճում է կրտսեր եղբայրներին:

Արձանագրությունը դրված է ակնեղևաբար խրատական նպատակով: Նա դատապարտում է ժառանգական գույքի անարդար բաժանումը և խրատում է մոտիկ ազգականներին ապրել խաղաղ ու համերաշխ և աջակցել ու օգնել միմյանց:

Երկրորդ տեքստը (տես նկար 2), որ բաղկացած է 12 տողից և գտնվում է առաջին տեքստի աջ կողմում, ինչպես երևում է նրա վերջին տողերից, գրված է նույնպես կավածների ու գույքի բաժանման առթիվ: Թեև և այս արձանագրությունը, ինչպես և նախորդը, շատ վատ է պահպանված, սակայն նրա մոտավոր իմաստը վերականգնվում է գոհացուցիչ հավանականությամբ: Նա բովանդակում է, հավանորեն, Արտեմիս աստվածուհու դիմումն իր հոտին: Արտեմիսը պահանջում է, որ գույքի բաժանումը և կավածների սահմանադրումը կատարվի արդարացի կերպով:

Արձանագրության երկրորդ տողը, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Բոլորունովան, կարդացվում է բավական պարզ՝
οὐκ ἔστι δ' οὐ πολλὸν πολέμικότερα θεῶν, այսինքն՝ «չկա որևէ տեղ ալեկի ռազմատենչ աստվածուհի»:

Այս «ռազմատենչ աստվածուհին», ակնբերկորեն, հունական

Արտեմիսն է, որը Հին Հայաստանում նույնացվել է Ասուհի աստվածուհու հետ: Արմավիրում, ինչպես ներքև կտեսնենք, գտնվում էր հունական տաճարը Արտեմիսի և Ապոլլոնի:

Ι C T I Δ Η Ω

ΥΚΕΙCΤΙΔΟΥ, ΑΥΠΟΛΕΜΙΚΩΤΕΡΑΘΕΟC
 ΑΥΤΗΓΙΛΑ ΙΩΛΥCΙΑΥΤΗΔΕΙΜΑΤΑ
 ΑΛΛΟΥΤΕΜΕΙΩ, ΚΟΜΠΟΝΕΞΟΙΚΩΛΟΓΩΝ
 ΟΥΤΕΝΔΕΟΝΤΑΤΗCΑΛΗΟCΙΑCΕΓΩ
 ΙΕΡΕΙΓΑΡΕΞΩΛΙΓΟΛΟΥC CΚΗΝΩΜΑΤΩΝ
 ΑΥCΤΙΔΗΚΙCΔΗΛΟΝΑΝΘΡΩΠΟΙCΚΑΦΟΝ
 ΓΩCΑΦΛΥ ΚΛΙΦΟΟΝΟCΤΟΥΜΗΦΟΟΝ
 ΙΔΙΚΑΙΩCΜΗΚΑΛΩCΩΡΙCΜΕΝΟC
 ΥΤΟΝΚΑΘΑΥΤΟΝΤΥΜΒΟΝ C ΥΝΕΙΔΟΜΟC
 ΔΗΡC ΩΝΑΚΟΩΝΑΛΛΑΤΟΔCΞΩ
 ΤΕΛΑ C ΤΕ ΙΦΟΡΑΟCΗΛΑΤΟΝ

Նկար 2.

Արձանագրության հետևյալ տասը տողերի մեջ, ինչպես ճիշտ մատնանշել է Բոլտունովան, աստվածուհին խոսում է ինքը անձամբ: Բոլտունովայի տված երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ տողերի թարգմանությունը մեծ կասկածների տեղիք չէ տալիս: Աստվածուհին ասում է, որ նա ինքը ահ ու սարսափ կառաջացնե և որ իր խոսքերն ինքնապարծություն չեն, այլ ճիշտ են:

Երրորդ տողի մեջ անհասկանալի է λυσι բառը: Բոլտունովայի ենթադրությունը, որ այդ բառը պետք է ուղղել և կարդալ [N]ύσι[α] «նիսիական»՝ համոզիչ չէ:

Անաջող է, բացի այդ, նրա մեկնությունը երեք մյուս տողերի: Յոթերորդ տողի մեջ Բոլտունովան առաջարկում է առաջին բառը կարդալ [λ]ύ[ω], ուստի և կարծում է, որ աստվածուհին, ինչպես ինքն է ասում, վերացնում էր ռմարդկանց ինչ որ սոսու դժբախտությունը, նաև աղտեղաբանությունն ու նա-

խանճը: Դժվար չէ սակայն նկատել, որ Թուլլ է և համոզիչ չէ նաև նրա այս մեկնությունը: Կարելի է, ընդհակառակը, ենթադրել, որ վեցերորդ, յոթերորդ և ութերորդ տողերի բովանդակությունը կապ ունի իններորդ և տասերորդ տողերի բովանդակության հետ, որոնց մեջ խոսքը ոչ թէ այն մարդկանց մասին է, որոնք «առարկարացի և վատ սկզբունքներին» են հետևում, ինչպես այդ սխալ ենթադրում է Բոլտունովան, այլ կալվածների արդարացի բաժանման մասին է:

Իններորդ և տասերորդ տողերը կարդացվում են բավական պարզ: Այդ տողերը, թեև Բոլտունովան մոտավորապես ճիշտ է վերականգնել, սակայն թարգմանել է անաշուղի՝

[δ μη] δικάως μη καλῶς ὠρισμένως

[α]ὐτὸν καθ' αὐτὸν τύμβον [ἐισ]δύνει δόμος

Ես առաջարկում եմ թարգմանել այսպես՝ «այն տունը, որ վատ ու անարդար կերպով է սահմանատվում՝ ինքն իրեն փորում է գերեզման»:

Տասնևմեկերորդ և տասներկուերորդ տողերում խոսքն այն մասին է, հավանորեն, որ տանջանքը և աստծու առաքած դժբախտությունը չեն պատահելու միայն նրանց, որոնք լսում են աստվածունուն:

Առաջին քարի երկրորդ տեքստի իմ նոր այս մեկնությունը հաստատվում է ըստ իս նրանով, որ Ապոլլոնի քույր Արտեմիսը աստվածուհին էր, ինչպես հայտնի է, գուլջի ու կալվածների արդարացի բաժանման և սահմանատման: Իբրև սեփականություն պահպան՝ նա հիշատակված է լյուդիական մի արձանագրության մեջ, որ գտնված է Սարգեստում: Հինգտողանի այդ արձանագրության թարգմանությունը մեջ է բերված Գ. Ն. Ուշակովի «Լյուդիայի արձանագրական հուշարձանները» հոդվածում:¹

«Սա դամբարանն է,—ասված է արձանագրության մեջ,— Տիվդալյան Ատտալի Տարվչեցի, մինչև ուր նա տարածվում է. աջ կողմում Սիվամի մասն է, իսկ ձախ կողմում՝ Մելինը: Եվ ով որ մարմարե իմ պատկերը կամ իմ կալվածք բանություն հափշտակե՝ նրա տունը և ամբողջ գուլքը թող ոչնչացնե Արտեմիսը»:

Հուներեն երրորդ արձանագրությունը, որ պահպանվել է 1911 թվին երևան բերված քարի վրա՝ գտնվում է այդ քարի

¹ Տե՛ս Вестник древней истории, 1940, № 3—4 (12—13), էջ 53:

հարթ կողմի աջ մասում և բովանդակում է հինգ տողից բաղկացած տեքստ (տե՛ս նկար 3):

Այս արձանագրությունը, ինչպես մատնանշել է Բոլտունովան, ունի նվիրաբերական բնույթ: Նա բոլորովին պարզ կարգացվում է և բովանդակում է նվիրված ընծաների թվարկումը՝ չորս ձիերի և կառքի, որ նվեր էր տվել Նվտիխարմիդեսը, և մի փոքր պատկերի, որ նվիրել էր Պելամիդեսը: Չորս ձիերը և կառքը, ինչպես միանգամայն ճիշտ ենթադրում է Բոլտունովան, կալող են առնչություն ունենալ Արևի աստծու պաշտամունքի հետ, որին պաշտում էին իբրև հունական Ապոլլոնի:

$\tau \in \tau \tau \wedge \rho \kappa$
 $\iota \pi \pi \circ \iota \tau \circ \iota \in \gamma \alpha \kappa$
 $\in \gamma \theta \gamma \times \wedge \rho \mu \iota$
 $\pi \iota \wedge \kappa \iota \circ \nu \in \iota$
 $\pi \wedge \wedge \mu \gamma \Delta \circ$

Նկար 3.

Քարի տեղադրության մասին, որի վրա փորագրված էին վերև մեջ բերված արձանագրությունները՝ դեռևս ակադեմ. Յ. Ի. Սմիլնովը ենթադրություն էր արել, որ այդ քարը, ինչպես երևում է վերջին արձանագրությունից, որի մեջ թվարկված են աստվածության ընծայաբերված նվերները՝ գտնվել է ըստ երևույթին, սրբավայրում:¹

Այս ենթադրությունը, անշուշտ, ճիշտ է: Սակայն սրբավայրի էության մասին, որ Բոլտունովան և, ըստ երևույթին, նաև Սմիլնովը, համարում են ճկենարոհնավայր հին հայկական սրբությունների՝ Նրանց ենթադրությունը, ինչպես կտեսնենք, վիճելի է: Այս սրբավայրը, ինչպես դժվար չէ հետևցնել արձանագրությունների բովանդակությունից, նաև նույն այս տաճա-

¹ См. А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, էջ 48.

րի մասին հին հայկական աղբյուրների վկայութուններէց՝ հու-
նական տաճար էր Ապոլլոնի և Արտեմիսի:

Պետք է, ամենից առաջ, ուշադրութիւն դարձնել այն բա-
նի վրա, որ վերեւ քննութեան տուեցած երրորդ արձանագրութեան
մեջ հիշատակվում են Ապոլլոնին նվեր տվողները՝ Եվտիխարի-
դեսը և Պիլամիդեսը, որոնք, անշուշտ, ոչ թե բնիկ տեղացիներ
էին, այլ հելլենական գաղթականներ: Կարելի է, ամենայն հավա-
նականութամբ, նաև անկասկածելի համարել, որ նույնպես և
գուլքի ու կալվածքների բաժանման և սահմանատման մասին եր-
կու մյուս արձանագրութիւնները, որոնցից առաջինում հիշա-
տակված են Հեսիոդոսը և նրա եղբայր Պերսեսը՝ պարունակում
են դիմուքներ, իհարկե, ոչ թե տեղական, այլ հելլենական բնակ-
չութեանը, որն այն ժամանակ ապրում էր, ըստ երևույթին, Ար-
մավիրի շրջանում:

Վերեւ քննված հունական արձանագրութիւնները, որ 1911
թվին գտնված էին Արմավիրում, ինչպես տեսնում ենք, ունեն
կուլտուրական-պատմական շատ մեծ նշանակութիւն: Նրանք
հարստացնում են մեր գիտելիքները Հայաստանի III—II դարերի
(մեր թվ. ա.) պատմութեան մասին նոր հետաքրքրական տվյալ-
ներով: Նրանք ցույց են տալիս, որ Սելևկյան ժամանակաշրջա-
նում հելլենիզմի ազդեցութիւնը զգալի է եղել ոչ միայն Մոփ-
քում, ինչպես այդ նշանակված էր «Հայաստանի առևտրի ու քա-
ղաքների մասին» իմ աշխատութեան մեջ,¹ այլև Մեծ Հայաստա-
նում, որն այն ժամանակ գտնվում էր Օրոնտի գետի, այսինքն՝
Երվանդյանների իշխանութեան տակ:

Վերոհիշյալ արձանագրութիւնների նոր մեր լուսարանու-
թեան շնորհիվ մենք հանգում ենք շատ հետաքրքրական եզրա-
կացութեան, որ Արմավիրում, Երվանդյանների նստավայրում,
գոյութիւն է ունեցել հունական տաճար, որի քուրմերը եղել են,
ըստ երևույթին, առավելապես հույներ: Կարելի է, բացի այդ,
նույնիսկ ենթադրել, որ Արմավիրի շրջանում ապրել են, հավա-
նորեն, նաև հելլենական գաղթականներ, որոնք ունեցել են այն-
տեղ հողամասեր:

Անհրաժեշտ է նշել, որ իմ կարծիքը վերոհիշյալ արձանա-
գրութիւնների թվականների մասին, ինչպես և երկու առաջին
արձանագրութիւնների բովանդակութեան իմ բացատրութեանը,

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении в связи с мировой торгов-
лей древних времен», Ереван, 1930, էջ 25—31.

Խիստ տարբեր են Յ. Ի. Սմիրնովի և Ա. Ի. Բուտուշնովայի եզրակացություններից։ Նրանք ենթադրում են, որ երկու ոտանավոր արձանագրությունների հեղինակը կարող էր լինել Տիգրան Մեծի որդին, Հայոց թագավոր Արտավազդ Բ-ը (56—34 մեր թվ. ա.), որը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, գրած է հելլենոսարեն լեզվով զանազան երկեր¹։

Այս ենթադրությունը, իմ կարծիքով, բացահայտորեն սխալ է։ Ընդօրինակել քարի վրա, բոլորովին անմիտ և աննպատակ կերպով, Հայոց Արտավազդ Բ. թագավորի ոտանավորներից և ողբերգություններից մի քանի տող հատվածներ, իհարկե, չէր կարող ունենալ բանական որևէ իմաստ։

Դժվար է նաև համաձայնիլ Սմիրնովի և Բուտուշնովայի կարծիքի հետ այդ արձանագրությունների թվականի մասին, որ նրանք ենթադրում են Արտավազդ Բ. թագավորի ժամանակ, այսինքն՝ առաջին դարի երկրորդ կիսում մեր թվականությունից առաջ, Իրապես, ինչպես կտեսնենք ներքև, թե այդ և թե 1927 թվին գտնված արձանագրությունների ժամանակը պետք է ենթադրել միևնույն դարաշրջանում, այն է՝ երրորդ դարի վերջերում կամ երկրորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ, երբ Արմավիրը կրոնական կենտրոնն էր Նրվանդյանների թագավորության։

* * *

Խիստ հետաքրքրական է, որ Ապոլլոնի և Արտեմիդի տաճարի գոյությունն Արմավիրում, որ բավարար ստուգությամբ վկայում են մեր քննած հունական արձանագրությունները՝ լիովին հաստատվում է նաև նույն տաճարի մասին Մովսես Խորենացու վկայություններով։ Իմ նոր աշխատություններում ես արդեն առիթ եմ ունեցել բազմիցս նշելու բացառիկ կարևորությունը Խորենացու պատմական երկի առաջին մասերի, որոնց հորինման համար Պատմահայրը օգտվել էր, բացի գրավոր աղբյուրներից, նաև անգիր բանահյուսությունից, գլխավորապես, ժողովրդական հին վեպից։

Խորենացու համապատասխան վկայությունները, որ կարոտ են հատուկ քննության՝ մեջ եմ բերում ամբողջությամբ։

¹ Plut., Crassus, XXXIII.

1. Մովսես Խորենացի, Ա, գլ. 20, էջ 63—64 (Տփղիս, 1913)՝

«Արայան Արան մեռնում է պատերազմում Շամիրամի հետ, թողնելով արու զավակ ամենահզոր և գործով ու խոսքով մեծահանճար՝ Անուշավան Սոսանվերին, որը այդպես էր կոչվում, որովհետև նվիրված էր պաշտամունքի համաձայն Արամանեկի սոսի ծառերին, որ Արմավիրումն էին: Սրանց տերևների խշշոցից, օդի հանդարտ կամ սաստիկ շարժվելու պատճառով, և կամ շարժման ուղղությունից՝ Հայկազանց մեր աշխարհում յովոր էին գուշակություններ անել և անում էին այդ շատ ժամանակ:»

Այս Անուշավանը, բավական ժամանակ արհամարհանք կրելով Զամեսից՝ տառապում էր արքունի դռանը. հետո նա ստացավ բարեկամների օգնությամբ մեր աշխարհի մի մասը՝ խնամելու համար որպես հարկատու, իսկ ապա նաև ամբողջը:

[«Արայեանն Արայ մեռանի ընդ Շամիրամայ ի պատերազմին, թողլով արու զաւակ ամենահարուստ և շատահանճար յիր և ի բան՝ զԱնուշաւանն Սոսանուէր: Քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսիսն Արամանեկայ որ յԱրմաւիր. զորոց զսաղարթուցն սօսաւին, ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն, և թէ ուստի շարժումն՝ սովորեցան ի հմայս յաշխարհիս Հայկազանց, և այս ցրազում ժամանակս:»

Այս Անուշաւան բաւական ժամանակս արհամարություն կրեալ ի Զամեսեայ՝ տուայտի ի դրանն արքունի. իսկ օգնեալ ի բարեկամաց՝ շահի զմասն ինչ աշխարհիս, հարկահանությամբ խնամել, զկնի ապա և զբոլորսն]:

2. Նույնը, Բ, գլ. 8, էջ 117 (Տփղիս, 1913)՝

«Այս բոլորից հետո Արմավիրում նա [Վաղարշակը] մեհյան է շինում և արձաններ է կանգնեցնում Արեգակին, Լուսնին և իր նախնիքներին:»

[«Իսկ յետ այսր ամենայնի մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատէ արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեացն»]:

3. Նույնը, Բ, գլ. 12, էջ 122՝

«Այնուհետև նա [Արտաշեսը] գնում է դեպի արևմուտք և ձերբակալում է Լյուդիացիների Կրեսոս թագավորին: Եվ գանելով Ասիայում Արտեմիսի, Հերակլեսի և Ապոլլոնի պղնձաձուլլ ոսկեզօծ արձանները՝ բերել է տալիս մեր աշ-

խարհը, որպեսզի կանգնեցնեն Արմավիրում: Դրմապետները, որ Վահուհներին առնիցն էին՝ առան Ապուլոնի և Արտեմիսի արձանները և կանգնեցրին Արմավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը, որ Սկյուդեսի և Կրետացի Դիպլինոսի գործն էր, համարելով իրենց նախնու՝ Վահագնի պատկերը՝ Արտաշեսի յանից հետո կանգնեցրին Տարոնում, իրենց սեփական Աշաիշաա գլուղում»:

[Եւ խաղայ աշուհետեւ յարեմուտս, և ձերբակալ առնէ զԿրետոս թագավոր Լիդացոց: Եւ գահալ յԱսիայ պզնձածույլ ոսկեղօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ ե զՀերակլեայ և զԱպուլոնի՝ տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեացեն յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէն Վահուհեաց՝ զԱպուլոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլեայն զաւսապատկերն, որ արարեալ էր ի Սկիւդեսայ և ի Դիպլինոսէ Կրետացւոյ, զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշաիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի»]:

4. Նույնը, Բ, գլ. 40, էջ 106՝

«Բայց Երվանդը, շինելով իր քաղաքը՝ Արմավիրից փոխադրեց աշտեղ ամեն ինչ բացի կուռքերից, որոնց նա իր քաղաքը տեղափոխելը օգտակար չհամարեց, որ մի գուցե քաղաքը զգուշությամբ չպահվի ժողովրդի աշտեղ գալու և զոհ բերելու ժամանակ: Ուստի նրանից հետո, մոտ քառասուն ասպարեզ գեպի հյուսիս՝ Ախուրյան գետի վրա շինեց նման իր քաղաքին մի փոքր քաղաք և կոչեց Բագարան, այսինքն՝ Թե բագինների կառուցումները նրա մեջ են շինված, և փոխադրեց աշտեղ Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Նա շինեց նաև մեհյաններ և իր եղբոր՝ Երվանդին նշանակեց քրմապետ»:

[Եւ այց Երուանդայ շինեալ զքաղաքն իւր և փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմաւրայ, ուրոյն ի կոոցն, զոր ոչ օգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն, զի մի ի գալ և ի զոհել անդ աշխարհի՝ ոչ զգուշությամբ պահեսցի քաղաքն. այլ հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսաւ զհիւսիսով՝ նման իւրոյ քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, և անուանեաց Բագարան, այս ինքն թէ ի նմա զբագնաց յօրինեալ է զկազմութիւն. և փոխեաց անդր զամենայն զկուռսն որ յԱրմաւիր: Եւ մե-

հեանա շինեալ՝ զեղբայր իւր զԾրուազ քրմապետ կացուցանէր»]։

Ծ. Նույնը, Բ, գլ. 49, էջ 176—177՝

«Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ խառնվում են Երասխը և Մեծաժոռը, և, հավանելով բլրին՝ շինում է քաղաք և իր անունով կոչում է Արտաշատ։ Նրան օգնում է Երասխը անտառի փայտով։ Ուստի առանց դժվարութեան և արագ կերպով շինում է քաղաքը և նրա մեջ մեհյան է կառուցում և Բագարանից փոխադրում է այնտեղ Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենի կուռքերը։ Բայց Ապոլլոնի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս, ճանապարհին մոտ»։ [«Երթեալ Արտաշիսի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ և Մեծամօր, և հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ։ Ձեռնտու լինի նմա և Իրասխ փայտիւք մայրեաց. վասն որոյ անաշխատ և երազ շինեալ՝ կանգնէ ի նմա մեհեան, և փոխէ ի նա ի Բագարանէ զպատկերն Արտեմիդեայ և զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպոլլոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն»]։

Մեջ բերված խորհնացու այս վկայություններում, ինչպես տեսնում ենք, հիշատակված են ոչ միայն Արմավիրը, իբրև Երվանդյանների հին նստավայրը, այլ նաև այնտեղ գտնվող Արևի ու Լուսնի՝ Ապոլլոնի և Արտեմիսի տաճարը։ Խորհնացու այս վկայությունները ճիշտ ու ճիշտ համապատասխանում են հունական վերոհիշյալ արձանագրությունների մեջ պարունակվող տվյալներին։ Ուստի և բոլորովին պարզ է, որ դրանց վավերականությունը չէ կարող կասկածի ենթարկվել։

«Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» իմ աշխատության մեջ¹ մանրամասն ցույց էր տրված, որ Խորհնացու գլխավոր պահասությունը նրա պատմական սխալ հեռանկարն է և անունների ու դեպքերի շփոթումները, որ նրա երկուսն անաջող ու արհեստական կերպով իրար են հյուսված համաձայն ժամանակագրական նրա սխալ սխեմայի։ Ուստի միանգամայն հասկանալի է, որ նա, չիմանալով որ Հայաստանում գոյություն է ունեցել Երվանդյանների—Օրոնտիդների թագավորական դինաստիան՝ Արևի և Լուսնի, այսինքն՝ Ապոլլոնի և Արտեմիսի տաճա-

¹ Ереван, 1930, էջ 96—97.

րի կառուցումը սխալմամբ վերագրում է Արշակունի Վաղարշակ Ա-ին, հայ Արշակունիների նախահորը (տե՛ս վերև վկ. 2):

Իսկ, իրապես, այդ տաճարի կառուցումը, ինչպես մենք այժմ տեսնում ենք վերև քննած հունարեն արձանագրությունների բովանդակությունից՝ պետք է վերագրել ոչ թե Արշակունիների դարաշրջանին, այլ Նրվանդյանների, այսինքն՝ III—II դ. մեր թվականությունից առաջ: Խալաթյանցի ենթադրությունը,¹ որ Խորենացու վկայությունները տաճարի և հունական աստվածների արձանների մասին Արմավիրում Պատմահոր անձնական հերյուրանքներն են, ինչպես տեսնում ենք, չէ կարող համարվել ճիշտ:

Հազիվ թե կարելի լինի վիճելի համարել, հակառակ Խալաթյանցի կարծիքին,² նույնպես և Խորենացու հաղորդած տեղեկությունը սուրիների մասին Արմավիրում և գուշակությունների մասին ըստ նրանց տերևների խշխշոցի և ըստ նրանց երերումների (տե՛ս վերև վկ. 1): Այդ գուշակությունները, ինչպես հաղորդում է XI դարի հայ հեղինակ Գրիգոր Մագիստրոսը,³ տեղի էին ունենում Ապոլլոնի տաճարում: Եվ, իսկապես, Ապոլլոնին հույները վերագրում էին մարգարեական շնորհ և, ինչպես հայտնի է, քուրմերը գուշակություններ անում էին նրա տաճարներում: Խորենացու վերևում մեջ բերված հաղորդագրության կապակցությամբ առանձին ուշագրության արժանի է, հարկավ, սրբազան կաղնու պատվումը Դողոնայում, ուր քուրմերն ըստ նրա տերևների խշխշոցի գուշակում էին աստվածների կամքը:

Վերոհիշյալ երրորդ մեջբերման մեջ (տե՛ս վերև վկ. 3) կարելի է միանգամայն հավանական համարել նաև Խորենացու հաղորդագրությունն այն մասին, որ «Արտեմիսի և Ապոլլոնի պղնձաձուլ ոսկեզօծ արձանները» բերված էին Արմավիր Փոքր Ասիայից: Սակայն նրա սխալ մատնանշումն այն մասին, որ իբր թե այդ տեղի էր ունեցել Կրեսոսի և Արտաշես Աշխարհակալի ժամանակ, անշուշտ, նրա անձնական ենթադրությունն է:

Վերև մեջբերված Խորենացու չորրորդ վկայության մեջ որոշակի ասված է, որ Նրվանդն Արմավիրից փոխադրել էր իր

¹ С. Г. Халатьянц, Армянский эпос в истории Армении Монсея Хоренского, Москва, 1896, էջ 280—289.

² Նույնը, էջ 164—167.

³ С. Г. Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, հրատ. Կ. Կոստանյանցի, Աղե-սանդրապոլ, 1910, էջ 219.

նորակառույց Երվանդաշատ մայրաքաղաքը ամեն ինչ բացի Ապոլլոնի և Արտեմիսի արձաններից, որոնց համար նա Ախուրյանի ափին կառուցել էր Բագարան փոքր քաղաքը: Մենք ներքև կտեսնենք սակայն, որ 1927 թվին Արմավիրում գտնված երկրորդ քարի արձանագրությունները ոչ միայն չեն հաստատում, այլ պարզապես ժխտում են Խորենացու այդ վկայությունները: Հուներեն այս արձանագրությունների բովանդակությունից երևում է, որ, հակառակ Խորենացու ցուցման, Երվանդյանների մայրաքաղաքն Արմավիրից Երվանդաշատ փոխադրելուց հետո էլ իբրև Երվանդյանների Թագավորության կրոնական կենտրոն մնում էր դարձյալ Արմավիրը և որ հենց այնտեղ, և ոչ թե Բագարանում, Թաղված էր Երվանդ Վերջինը, Արտաշես Ա-ի նախորդը:

Խորենացու Բագարանի մասին այս վկայության առթիվ, ըստ երևույթին, ուղիղ է Խալթյանցի կարծիքը, որը Խորենացու Պատմության մեջ Արշարունիքում գտնվող Բագարանի հիշատակությունը համարում է անախրոնիզմ¹: Այս խնդրի վրա ես մանրամասն կանգ եմ առնելու իմ մի ուրիշ ուսումնասիրութեան մեջ, որ նվիրված է լինելու Խորենացու Հայոց Պատմության քննությանը:

Պետք է պարզաբանել նաև Խորենացու վերև մեջբերված վերջին վկայությունը (վկ. 5): Այդ վկայության մեջ Խորենացին հաղորդում է, որ Արտաշես Ա-ը, որը հիմնել էր նոր մայրաքաղաք Արտաշատը՝ նրա մեջ կառուցել էր տաճար և փոխադրել էր այնտեղ Արտեմիսի արձանը, իսկ Ապոլլոնի արձանը նա կանգնեցրել էր քաղաքից դուրս՝ մեծ ճանապարհի մոտ:

Ինձ թվում է, որ Խորենացու և այս վկայությունն անուղղակի կերպով հաստատում են Արմավիրում գտնված հուներեն արձանագրությունները: Հաստատվում է այդ նույնպես և Աղաթանգեղոսի վկայությամբ,² որը մատնանշում է, որ չորրորդ դարի սկզբում (մեր թվ. հ.), Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ, Արտաշատում էր գտնվում Անահիտ աստվածուհու, այսինքն՝ Արտեմիսի արձանը, իսկ Տիր աստծու, այսինքն՝ հու-

¹ Տե՛ս Դ. Халатьянц, Армянский эпос, էջ 219—221 և Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1903, էջ 377.

² Տե՛ս Աղաթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 395 (դ. 108, § 778):

նական Ապոլլոնի արձանը գտնվում էր Արտաշատից ոչ հեռու, մեծ ճանապարհի մոտ:

Այսպիսով, ինչպես դժվար չէ համոզվել, Մովսես Խորենացու վկայությունների մանրամասն քննությունից հետո պետք է վերև մեջբերված հոժարեն արձանագրությունների բովանդակությունը, այլ նաև զգալի չափով լրացվում է: Միաժամանակ հայտարարվում են և պարզարանվում են ամենայն հավանականությունից նոր փաստեր, որ կարելի է միաբերել հետևյալ դրույթներին:

1. Արմավիրում, որ Նովանդյանների թագավորության կրոնական կենտրոնն էր, գոյություն է ունեցել հունական տաճար Արտեմիսի և Ապոլլոնի արձաններով, որոնք բերված էին այնտեղ, ըստ երևույթին, Փոքր Ասիայից:
2. Այս տաճարի սպասավորներն ու սպասավորուհիները, հավանորեն, հելլեններ էին կամ հելլենացված տեղացիներ. և կարելի է նաև ենթադրել, որ հոժարեն արձանագրությունների հեղինակներ կարող էին լինել տաճարի քուրմերը:
3. Արմավիրի շրջանում, բացի այդ քուրմերից և տաճարասպասավորներից (սեփերոգուլներից), հավանորեն, ապրել են նաև հելլենական այլ գաղթականներ:
4. Արմավիրում, ինչպես և հունական Դոդոնայում, մենք գտնում ենք ծառերի պաշտամունքի վերապրուկներ: Այստեղ եղել է սոսիների սրբազան մի ծառաստան, որի տերևների խշխշոցի հալածմամբ արվում էին գուշակություններ:
5. Նովանդյանների թագավորության անկումից հետո Արտաշես Ա-ը, որը հիմնել էր նոր մայրաքաղաք Արտաշատը՝ Արմավիրից տեղափոխել էր այնտեղ Արտեմիսի արձանը, որն Ագաթանգեղոսի մոտ անվանված է Անահիտ: Իսկ Ապոլլոնի արձանը, որին Ագաթանգեղոսն անվանում է Տիր՝ Արտաշեսը Արմավիրից փոխադրել էր և կանգնեցրել էր ձեթե Արտաշատում, այլ քաղաքից դուրս՝ մեծ ճանապարհի մոտ:
6. 1911 թվին Արմավիրում գտնված հոժարեն արձանագրությունների ծագման ժամանակը պետք է ենթադրել երրորդ դարի վերջում կամ երկրորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ, այսինքն՝ այն դարաշրջանում, երբ Արմավիրը եղել է Նովանդյանների թագավորության կրոնական կենտրոնը:

Հին Հայաստանի քաղաքական պատմութեան համար բացառիկ նշանակութիւն ունի Արմավիրում 1927 թվին գտնված երկրորդ քարը հունարեն չորս արձանագրութիւններով:

Այս քարի երեսի առաջին արձանագրութիւնը, որը տեղավորված է քարի վերևում արհեստականորեն պատրաստված խոռոչի մեջ՝ բաղկացած է 11 տողից (տես նկար 4): Արձանագրութեան առաջին իննը տողը կարդացվում են բավական պարզ՝ Նրա բովանդակութիւնն է Միթրաս թագավորի դիմումը Երվանդ թագավորին, որին Միթրասը մաղթում է առողջութիւն և արեւշատութիւն:

OBAKIANEYKAP
 MADOEIPWN
 MIOPAKEYPONTH
 BAKIANEIXAIPFIN
 IEPPOWC EYANEXOI
 YGIAINFIN DEKAITA EG
 GONAACTOY YGIAI
 NWNTHNBAKIANE
 ANDEATELECEIC.
 TE CIBIOY
 A

Նկար 4.

Բոլտունովան այս արձանագրութեան իմաստը թեև ընդհանրապես ճիշտ է հասկացել, սակայն նրա էական կետերը մեկնել է առաջող: Նա սխալմամբ կարծում է, որ դիմումն ուղղված է Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես Ա. թագավորի կողմից ինչ-որ Երվանդի:

Պետք է ասել, որ Արտաշես անունն արձանագրութեան մեջ բնավ չէ հիշված: Այս անունը կամայականորեն վերականգնել է ինքը Բոլտունովան, կարծելով, որ արձանագրութեան առաջին

տողի վերջում պահպանված երկու տառը՝ *αρ* պետք է լրացնել և կարդալ *Ἀρ[τάξις]*։ Բոլորունովան առանց որևէ հիմքի ենթադրում է նաև, որ Արտաշես Ա-ը կրում էր բաղադրյալ բարդ անուն *Ἀρτάξις Μαδοειρων Μιδρὰς*։

Ի հակադրություն այս մեկնության նույն արձանագրությանը ես տալիս եմ բոլորովին այլ լուսաբանում։

Արձանագրության առաջին չորս տողերը, ինչպես ես կարծում եմ, վերականգնվում են պարզ ու որոշակի հետևյալ բովանդակությամբ՝ *ὁ βασιλεὺς Ἀρμα-Φοειρων Μιδρὰς Ἐβρόντη βασιλεὺ χαλρεῖν, αἰσίνευν*՝ «Արմավիրցիների թագավոր Միթրասը բարեկ է ուղարկում Երվանդ թագավորին»։

ἈρμαΦοειρων բառի մեջ հինգերորդ տառը դժվարընթեռնելի է։ Բոլորունովան այդ տառը կարդում է *Δ*։ Սակայն ուշագիշտ կերպով ծանոթանալով արձանագրության լուսանկարի հետ՝ դժվար չէ համոզվել, որ այդ տառը *Δ* չէ, այլ *Φ*։ *ἈρμαΦοειρων* հոգնակի սեռական հոլովը պետք է, ըստ երևույթին, թարգմանել ոչ թե «Արմավիրի», այլ «Արմավիրցիների», չին Արմավիրը հիշատակված է նաև Պտղեմեոսի Աշխարհագրության մեջ, որն այդ քաղաքն անվանում է *Ἀρμαουίρα* և կամ *Ἀρμαουίρα* (տե՛ս հրատ. 1901 թվի, էջ 941)։

Արձանագրության մյուս հինգ տողերում Միթրաս թագավորը ցանկություն է հայտնում, որ առողջ լինի ինչպես ինքը Երվանդը, նույնպես և նրա սերունդը, և որ թագավորն իր թագավորությունը բոլորե բարեհաջող կերպով։

Մեջբերված արձանագրությունը, ինչպես տեսնում ենք, ոչ մի կապ չունի Արտաշես Ա-ի հետ։ Նա վերաբերում է, ինչպես դժվար չէ որոշել, նախորդ Երվանդյան դինաստիայի ժամանակին, երբ Հայաստանում թագավորում էր Արտաշես Ա-ին նախորդող Երվանդ Վերջինը, որն իր գահանիստը փոխադրել էր Արմավիրից Երվանդաշատ։ Նույն այդ ժամանակ Արմավիրում իշխում էր, ինչպես երևում է արձանագրության և խորենացու Պատմության վկայություններից՝ գերագույն քուրմ Միթրասը, ըստ երևույթին, Երվանդ Վերջինի հղբայրը, որը խորենացու մոտ անվանված է Երվադ։

Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերը Երվանդյանների թագավորության այս շրջանում, ինչպես հայտնի է, մանրամասն նկարագրված են խորենացու մոտ։ Սրա պատմական երկդւմ, ինչպես մենք տեսանք, պահպանվել են թանգարժեք տեղեկություն-

ներ, որ նա քաղել էր հնագույն աղբյուրներից, որ մեր ձեռքը չեն հասել:

Ուրեմնացու Պատմության այդ տեղեկությունները, որոնք լույս են սփռում վերևում բերված հունարեն արձանագրության վրա՝ ես անհրաժեշտ եմ համարում, նկատի առնելով նրանց կարևորությունը՝ մեջ բերել ամբողջությամբ առանց կրճատումների:

1. Մովսես Ուրեմնացի, Բ, գլ. 39, էջ 165 (Տփղիս, 1913)

«Սրա [Երվանդի] ժամանակ արքունիքը Արմավիր կոչված բլրից տեղափոխվում է, որովհետև Երասխ գետը հեռացել էր և, ձմեռն երկարելիս, երբ հյուսիսային ցուրտ քամիներ էին փչում՝ վտակը բոլորովին սառչում էր և չէր կարելի բավական ջուր ունենալ թագավորանիստ տեղի համար: Նեղվելով սրանից, նաև ավելի ավելի տեղ փնտրելով, Երվանդը տեղափոխում է արքունիքը դեպի արևմուտք, ապառաժոտ մի բլրի վրա, որի շուրջը պատում էր Երասխը, իսկ դեմից հոսում էր Ախուրյան գետը: Նա պարսպապատում է բլուրը, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում կտրում է քարերը մինչև բլրի հատակը գետին հավասար, որպեսզի գետի ջրերը հոսեն փորված տեղերը և խմելու ջուր հայթայթեն: Միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով և պարիսպների մեջ պղնձե դռներ է շինում և երկաթե սանդուղքներ ներքևից վեր մինչև դուռը»:

[« Յաւուրս սորա [Երուանդայ] փոխին արքունիքն յԱրմաւիրն անուանեալ բլրոյ. քանզի էր հեռացեալ գետն Երասխ, և ի յերկարել ձմեռայնոյն, և ի դառնահոտ փչմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձուլիւալ վտակն՝ ոչ ուստեք արբուցումն բաւական թագաւորականին գտանէր տեղոյ: Ընդ որ նեղեալ Երուանդայ, նա և ամրագունի ևս տեղւոյ ելեալ ի խնդիր՝ փոխէ զարքունիսն յարեմուտս կոյս, ի քարակտուր մի բլուր, զորով պատ առեալ Երասխայ՝ ընդգէմ Ախուրյանն հոսի գետ: Պարսպէ զբլուրն, և ի ներքսագոյն քան զպարիսպն ընդ բազում տեղիս կտրեալ զքարինսն մինչև ի յատակս բլրոյն հավասար գետոյն, մինչև դիմել ջուրց գետոյն ի փորուածն, յըմպելեաց պատրաստություն: Զմիջնաբերդն ամրացուցանէր բարձր պարսպօք, և դրունս պղնձիս կանգնէր ի միջոցի պարսպին, և ելանելիս երկաթիս ի ներքուստ ի վեր մինչև ցաւունն»]:

2. Նույնը, Բ, գլ. 40, էջ 106՝

«Բայց Երվանդը, շինելով իր քաղաքը՝ Արմավիրից փոխադրեց այնտեղ ամեն ինչ՝ րացի կուռքերից, որոնց նա իր քաղաքը տեղափոխելը օգտակար չհամարեց, որ մի գուցէ քաղաքը զգուշությամբ չպահվի ժողովրդի այնտեղ գալու և ղոհ բերելու ժամանակ։ Ուստի նրանից հեռու, մոտ քառասուն ասպարեզ դեպի հյուսիս՝ Ախուրյան գետի վրա շինեց նման իր քաղաքին մի փոքր քաղաք և կոչեց Բագարան, այսինքն՝ թե բազինների կառուցումները նրա մեջ են շինված, և փոխադրեց այնտեղ Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը։ Նա շինեց նաև մեհյաններ և իր եղբոր՝ Երվադին նշանակեց քրմապետ»։¹

Խորենացու այս վկայությունների մեջ անհավաստի է, ինչպես վերև ասվեց, նրա հաղորդագրությունը կուռքերի փոխադրման մասին Արմավիրից Բագարան, որը, ըստ երևույթին, Բագրատունիները վերակառուցել էին VIII դարի վերջում կամ IX դարի սկզբներում և որը նրանց տոհմական հանգստարանն էր։

Մեր քննած արձանագրությունները վկայում են, ընդհակառակը, որ Երվանդ Վերջինի ձեռով զահանխատն Արմավիրից սրա նոր հիմնած Երվանդաշատ քաղաքը փոխադրելուց հետո Արմավիրում իշխում էր Միթրասը, որն արձանագրության մեջ իրեն անվանում է «Արմավիրցիների թագավոր»։ Այս Միթրասը, ըստ Խորենացու Երվադը, ինչպես դժվար չէ հետևեցել Մովսես Խորենացու անմիջական ցուցումներից և Ստրաբոնի հաղորդած անուղղակի տեղեկություններից իր ժամանակաշրջանի քուրմերի ու քրմության մասին՝ Երվանդի եղբայրն էր և վերջինիս կողմից նշանակված էր քրմապետ Արմավիրում։ Նկարագրելով Կապադոկիայի Կոմանա քաղաքը և Մա աստվածուհու տաճարը՝ Սարաբոնը որոշակի վկայում է,² որ Թագավորից հետո բարձրագույն քուրմն ըստ իր պատվի երկրորդ անձն էր Կապադոկիայում և որ բարձրագույն քուրմերն ու Թագավորները միևնույն տոհմից էին լինում։ Ստրաբոնի նույն այդ հաղորդագրության մեջ ասված է նաև, որ հանդիսավոր թափուրների ժամանակ բարձրագույն քուրմն իր գլխին դնում էր արքայական թագ։ Նա, ինչպես երևում է, իրեն համարում էր ոչ միայն քուրմ, այլև Թագավոր։

¹ Գրաբար տեքստն ավելորդ եմ համարում բերել, որովհետև Խորենացու այս վկայությունը գրաբար տեքստի հետ միասին մեջ է բերված նաև վերև։

² SBA Strabo, XII, 2, 3 (585)։

- Հետաքրքրական է, որ նույնպիսի բարձր դիրք ունեցել են բարձրագույն քուրմերը, ինչպես երևում է մեջ բերված հունարեն արձանագրության բովանդակությունից և խորենացու վկայություններից՝ նմանապես և Հին Հայաստանում թե նրվանդյանների և թե Արտաշեսյանների ժամանակ, ներկրող քարի հունարեն վերոհիշյալ արձանագրությունը, ինչպես տեսնում ենք, որոշակի վկայում է, որ նրվանդյան Հայաստանում թագավոր կամ բասիլևս է համարվել, բացի նրվանդից, նաև նրա եղբայրը, բարձրագույն քուրմ Միթրասը, որն իշխում էր Արմավիրում:

Կուլտուրական-պատմական նշանակությունը նույն այս արձանագրության, անկասկած, շատ մեծ է: Նա վավերական կերպով հաստատում է հունարեն լեզվի գործածությունը նրվանդյան Հայաստանի հասարակական բարձր խավերում: Այդ պարզ երևում է նրանից, որ իր եղբոր՝ նրվանդին արևշատություն մաղթող Միթրասի դիմումը գրված է հունարեն լեզվով:

Ինչպես տեսնում ենք, հելլենիզմի թափանցումը Մեծ Հայաստանի ներքին շրջանները տեղի էր ունեցել դեռևս նրվանդյանների ժամանակ: Ազգակցություն հաստատելով ամուսնությունների միջոցով, հավանորեն, Սելևկյանների հետ՝ նրվանդյաններն արդեն երրորդ դարի վերջում մեր թվականությունից առաջ մեծ չափով ենթարկվել էին հելլենիզմի ազդեցության: Թե որքան մեծ է եղել այստեղ այդ ազդեցությունը՝ այդ, ի միջի այլոց, երևում է նրանից, որ բարձրագույն քուրմն Արմավիրի Ապոլլոնի և Արտեմիսի տաճարի, որի սպասավորները եղել են հույն քուրմերը և հիերոգուլները, նրվանդ թագավորի եղբայր Միթրասն էր:

Մեր վերև քննած արձանագրությունը պարզում է, բացի այդ, որ հունական սրբարանների կառուցումը Հին Հայաստանում և հունական արձանների փոխադրումն այստեղ, ինչպես և տեղական աստվածների միաձուլումը հունականների հետ, պետք է ենթադրել ոչ թե Տիգրան Մեծի թագավորության շրջանում (95—56 թվ. ա.), ինչպես այդ սովորաբար ենթադրվել է գիտական նախորդ երկերում, այլ ավելի վաղ՝ նրվանդյանների տիրապետության ժամանակ Մեծ Հայաստանում:

* * *

Ներկրող հունարեն արձանագրությունը, որը գտնվում է առաջինից զեպի աջ՝ բաղկացած է 13 տողից (տես նկար 5), նրա մեջ իրար են հաջորդում ասորա-մակեդոնական օրացույցի

ամիսների անունները՝ Dios, Apellaios, Audynaïos, Perittios, Dy-
stros, Xandikos, Artemisios, Daisios, Panemos, Loos, Gorpaios,
Hyperberetaios.

Տասներեքերորդ տողում Փαργάχη բառից հետո նորից առող-
ջություն է մաղթված մի ինչ-որ անձնավորության:

ΔΙΟΣ

ΛΛ

ΑΠΕΛΙΟΣ ΑΥΑ

ΠΕΡΙΤΙΟΣ ΔΝΙ

ΔΥΚΚΤΡΙΟΣ ΟΣ

ΙΑΝΔΙΚΟΣ

ΑΙΤΕΜΕΙCΙΟΣ

ΔΑΙCΙΟΣ

ΠΑΝΗΜΟΣ

ΛΩΙΟΣ

ΓΟΡΠΑΙΟΣ

ΥΠΕΡΒΕΡΕΤΑΙΟΣ

ΛΙΝΑΚΗΥΓΙΗΝΕΥΑΝΕΧ

Նկար Ծ.

Բոլտոնովայի կարծիքով, այդ տողում հիշատակված Փառ-
նակի տակ պետք է հասկանալ պոնտական թագավոր Փառնա-
կին, որն իշխում էր 190 թվից մինչև 169 թվը մեր թվականու-
թյունից առաջ: Բոլտոնովան ենթադրում է, որ արձանագրու-
թյան մեջ ցանկություն է հայտնված, որ Փառնական առողջ լինի
տարվա 12 ամիսների ընթացքում, այսինքն՝ ամբողջ տարին:

Դժվար չէ սակայն տեսնել, որ սխալ է և անընդունելի Բոլ-
տոնովայի նաև այս ենթադրությունը:

Մեջբերված արձանագրության բովանդակության լուսաբանման ժամանակ պետք է նկատի առնել, որ ասորա-մակեդոնական օրացույցը բաղկացած էր 12 ամսից, յուրաքանչյուրը 30-ական օրից, և, բացի այդ, նաև տասներեքերորդ ամսից, որն ունեեր հինգ կամ վեց «հավելյալ օրեր» (epagomenai)¹ Միանգամայն բնական է ըստ այսմ, որ ամբողջ տարվա համար արևշատության մաղթելիս՝ անհրաժեշտ էր ըստ ասորա-մակեդոնական օրացույցի թվել տարվա ոչ թե 12, այլ բոլոր 13 ամիսները, հարելի է, հետևաբար, վատահորեն ենթադրել, որ վերոհիշյալ Փարսպոյ բառի տակ պետք է հասկանալ ոչ թե պոնտական ֆառնակ թագավորի, այլ տասներեքերորդ ամսի անունը, այսինքն՝ տարվա այն «հավելյալ օրերի» անունը, որ կոչվում էին epagomenai: Խնչպես հայտնի է, Փառնակ անունը եղել է լուսնի մակերիրը,² և շատ հետաքրքրական է, որ վերև բերված՝ արձանագրության մեջ այդ անունն ունի հատուկ նոր իմաստ և գործ է ածված որպես անուն ասորա-մակեդոնական օրացույցի տասներեքերորդ ամսվա:

Ուշագիշտ կերպով ուսումնասիրելով արձանագրությունը՝ դժվար չէ, բացի այդ, կռահել, որ այս արձանագրությունը, որը գտնվում է առաջին արձանագրության կողքին՝ վերջինիս շարունակությունն է, և նրա մեջ բարձրագույն քուրմ Միթրասը նորից բարեմաղթում է, որ Երվանդ թագավորը ողջ-սողոյ՝ լինի տարվա բոլոր 13 ամիսների ընթացքում:

Բոլորունովայի ենթադրությունը, որ արձանագրության մեջ Փառնակին առողջություն է բարեմաղթված 179 թվի (մեր թվ. առաջ) խաղաղության պայմանագիրն Արտաշես Ա-ի հետ ստորագրելու առթիվ՝ անընդունելի է, նախ և առաջ, այն պատճառով, որ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, որ գտնված են Երվանդյանների թագավորության կրոնական կենտրոնում Փառնակի և Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանից չեն, այլ վերագրվելու են նախընթաց Երվանդյան շրջանին:

Երրորդ արձանագրությունը գտնվում է մեջբերված երկրորդ արձանագրության տակ, և նրանից կարելի է նշմարել ընդամենը չորս տող (տես նկար 6):

¹ Տես W. Kubitschek, Grundriss der antiken Zeitrechnung, München, 1927, էջ 148 և 151.

² Տես Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, էջ 241.

Արձանագրութիւնը վատ է պահպանուել, և նրա իմաստը որոշէ: Նրա մեջ հիշատակված է մի ինչ-որ տեղից եկած Նուսի-նիոս հելլենի անունը:

ΛΙΡΕΙΝΝΟΥ ΜΗΝΙΩΙ ΕΛΛΗΝΙ
ΤΩ ΠΑΙΔΙ ΕΝΟΜΕΝΩΙ
ΕΤΜ ΝΟΥ ΜΕΝΙΩΙ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΥΓΙΗΝ

նկար 6.

Չորրորդ արձանագրութիւնը Բուստունդաշի նախնական զե-
կուցման մեջ բերված է միայն տառադարձությամբ: Նա գանը-
վում է երրորդ արձանագրության տակ արհեստականորեն պատ-
րաստված խոռոչի մեջ: Տողերի մի մասն աջ կողմից ջարդված
են և մի քանի տողեր անձրևի ջրից լվացված ու մաշված են և
հաղիվ-հազ են նկատվում: Ընդամենը պահպանվել են 11 տող:¹

Բերում եմ արձանագրության տեքստը, որ ենթադրաբար
վերականգնել է Ա. Ի. Բուստունդան:

- 1 Τῇ Φιλᾱδελφῶι Νουμήνιος [εἰ]πε [φο]νεύει
τοῦτ' ἔπος, ἀμείβω δ' οὐδὲν ἔχων ἀκλεές.
'Αλλὰ μιν ὀπλοφοροῦντα λίπεν θ[υ]μός, κατὰκειται
[δῆ] μαλ' αὐτησμῶι (?) τὸν δὲ . . . καὶ ἀάπολυ[ν]
5 χῶρον Ἀρμενί[ην] κατε[ῖ]χεν
ἀλλ' ἐγὼ οὐ
καὶ [κα]λὸν Ἀρμενί[ην] χῶρον ἐπείκρατε
οὐλοῖσθε (?) δ' ἔνεκεν φυλόπιδος πολέμου
οἱ στρατιῶται ἐπέφνου

¹ Տե՛ս Բուստունդաշի հոդվածը՝ „Греческие надписи Армавира“, էջ 46:

Թեև այս արձանագրությունը թերի է և հետագայում անհրա-
 ժեշտ է մանրակրկիտ կերպով շարունակել աշխատանքը սկզբնա-
 գրի վրա՝ բայց և այնպես, արձանագրության ընդհանուր իմաստը
 հաջողվում է լուսաբանել ամենայն հավաստիությամբ:

Պետք է սակայն նշել, որ անհաջող է Բոլտոնովայի մոտ
 նաև այս արձանագրության լուսաբանությունը: Համարելով ար-
 ձանագրությունը 163—162 թվերին (մեր թվ. ա.) գրված՝ Բոլտո-
 նովան կարծում է, որ խոսքը արձանագրության մեջ վերաբերում
 է Անտիոքոս Դ. Եպիփանեսի հաղթական հայկական արշավանքին
 ու նաև այն մասին է, որ Անտիոքոս Դ-ին, որը նվաճել էր Վեդե-
 ցիկ Հայաստան երկրորդ՝ սպանել էին իր զինվորները: Բոլտո-
 նովայի ենթադրությամբ, արձանագրության մեջ Միգենայի
 նախկին կառավարիչ Նուամենիոսը դիմում է Անտիոքոս Դ-ի կնո-
 ջը, Լաոդիկեին, և կսկծալի լուր է հաղորդում նրա թմուկնու-
 ժահվան մասին:

Բոլտոնովայի այս լուսաբանությունը բոլորովին անհա-
 մոզիչ է ու անհավանական, նախ և առաջ, այն պատճառով, որ
 Անտիոքոս Դ-ի ողբերգական մահվան կսկծալի լուրը, որ հաղոր-
 դել էր Լաոդիկեին Նուամենիոսը, իմաստ ունեւր և նպատակա-
 հարմար էր գծագրել տալ քարի վրա ոչ թե Արմավիրում, այլ
 Սելևկյանների որևէ կենտրոնական նստավայրում: Հայտնի է,
 բացի այդ, որ Անտիոքոս Դ. Եպիփանեսը (սպանվել էր) այլ ծանր
 հիվանդացել էր ու մեռել էլամում: Միանգամայն պարզ է,
 ուրեմն, որ այն տոնը, որը Վեդեքը ձեռքին կռվելով՝ սպանվել
 էր իր զինվորներից՝ չէ կարող նույնացվել սելևկյան թագավոր
 Անտիոքոս Դ-ի հետ:

Մեջբերված արձանագրությունը, որ խիստ հետաքրքիր ու
 կարևոր է Երվանդյան Հայաստանի պատմության համար, ինչ-
 պես դժվար չէ համոզվել, պարունակում է տեղուր լուր մահվան
 մասին ոչ թե Անտիոքոս Դ. Եպիփանեսի, այլ Արտաշես Ա-ին
 նախորդող Երվանդ Վերջին թագավորի:

Երվանդի մասին այդ տեղուր լուրը հաղորդում է Փիլադել-
 փոսին (τῇ Φιλαδέλφῃ), ըստ երևույթին, Երվանդի քույր-թա-
 գուհուն, Նուամենիոսը: Նուամենիոսի հաղորդագրության մեջ, չնա-
 յած որ Բոլտոնովայի վերականգնած բնագրում մի քանի հատ-
 վածներ վիճելի են, հաջողվում է կարգալ, որ Երվանդի մասին

տխուր լուրը «էք պարունակում ոչ մի անփառունակ բան» (οὐδὲν ἔχων ἀγλαέας), որ նրան «սպանել են զինվորները» (οἱ στρατιῶται ἔπεφνον) և որ նա «շունչը փչել է դենքը ձեռին» (δπλοφοροῦντα λίπεν θυμός), ըստ որում շնորհազահանիստ Հայաստան երկրին տիրապետել են» թշնամիները:

Որ քննարկվող արձանագրության մեր նոր լուսաբանութ-
յունը չէ կարող կասկածանքի ենթարկվել՝ այդ հաստատում են
դարձյալ Մովսես Խորենացու Պատմության թանգարժեք վկա-
յությունները, որոնք, ինչպես կտեսնենք, իրենք ևս իրենց բա-
ցատրությունն են ստանում հունարեն արձանագրության վկա-
յությունների օգնությամբ:

* * *

Ինչպես վերև ասվեց, Մովսես Խորենացու ընդարձակ հաղոր-
դագրություններում Երվանդի ու Արտաշեսի մասին (Բ, գլ. 37—62)
պահպանվել են արժանահավատ տեղեկություններ երրորդ դարի
վերջերի և երկրորդ դարի սկզբների գեպքերի մասին մեր թվա-
կանությունից առաջ, որ ինքը Պատմահայրը սխալմամբ ենթա-
դրել է առաջին դարի գեպքեր մեր թվականությունից հետո:
Խորենացու հիշատակած Երվանդը, ինչպես երևում է Ստրաբոնի
վկայությունից,¹ Երվանդյան առհմի վերջին թագավորն էր, և
նրան գահընկեց էր արել Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր
Արտաշես Ա-ը: Երվանդի գահընկեցությունը տեղի էր ունեցել,
ինչպես մանրամասն հաղորդում է Խորենացին,² ծանր պատե-
րազմից հետո, որի վերջնական հետևանքը եղավ Երվանդ Վեր-
ջինի պարտությունը Երվանդավանի ճակատամարտում, նրա փա-
խուստը, նորակառույց Երվանդաշատ մայրաքաղաքի առումը և
Երվանդի մահը, որին սպանել էր զինվորներից մեկը:

Հունարեն արձանագրության գաղտնիքը բացվում է այս-
պիսով առանց զեվարության: Նրա մեջ խոսքը հայտնապես
վերաբերում է Երվանդյաններին պատահած զառնակսկիծ անց-
քերին և Երվանդ Վերջինի ողբերգական մահին: Որ Երվանդին,
իրապես, սպանել էր զինվորներից մեկը՝ այդ, համապատասխան
հունարեն արձանագրության, մանրամասն վկայում է Խորենա-
ցին հետևյալ հատվածում:

¹ Strabo, II, 14, 15.

² Տե՛ս գիրք Բ, գլ. 43—46.

Մովսես Խորենացի, Բ, գլ. 46, էջ 173 (Տփղիս, 1913)՝
«Բայց Սմբատը, որը գիշերով Երվանդի ետևից էր եկել
փոքրաթիվ վաշտով՝ քաղաքի [Երվանդաշատի] դուռը պա-
հում էր, մինչև որ Արտաշեսը և բոլոր զորքերը եկան։ Եվ
երբ քաջերը սկսեցին ամրոցի դեմ մարտնչել՝ ամրոցի մար-
դիկ անձնատուր եղան և քաղաքի դուռը բացին։ Իսկ զին-
վորներինց մեկը ներս մտնելով՝ խփեց վաղրով Երվանդի
գլխին և ուղեղը ցրվեց տան հատակի վրա։ Եվ այսպես
ջախջախվելով՝ մեռավ Երվանդը քսան տարի թագավորելուց
հետո։ Իսկ Արտաշեսը հիշելով, որ Երվանդը Արշակունյաց
ցեղի խառնուրդ է՝ հրամայում է նրա մարմինը թաղել և
մահարձան գնել»։

[«Բայց Սմբատայ գիշերայն զհետ Երուանդայ եկեալ սա-
կաւ վաշտիւնաւ՝ զդուռն քաղաքին պահեր մինչև ի դալն
Արտաշիսի և զօրացն ամենեցուն։ Եւ ի մարտնչել քաջացն
ընդ ամրոցին՝ անձնատուրք եղեն մարդիկ ամրոցին, և բա-
ցին զդուռն քաղաքին։ Իսկ մի ոմն ի զինուորացն մտեալ
եհար վաղերր զգլուխն Երուանդայ, և ցրուեաց զուղիւղն ի
յատակս տանն. և այսպիսի ջախմամբ վախճանեցսւ, կա-
լեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան։ Բայց Արտաշիսի յի-
շեալ, թէ խառնուած Արշակունւոյ է Երուանդ՝ հրամայէ զգի
նորա թաղել մահարձանօք»]։

Խորենացու հաղորդած այս տեղեկությունները ոչ միայն
հաստատում են արձանագրության մեր լուսաբանության ճշտու-
թյունը, այլ, միենույն ժամանակ, ինչպես կարծում եմ, երևան
են հանում նաև արձանագրության ծագման բուն գաղտնիքը։

Սպանված Երվանդ թագավորի գիտելը, ինչպես երևում է
Խորենացու հաղորդագրության վերջին մասից, Արտաշես Ա-ը
հրամայել էր թաղել և սպանված թագավորի գերեզմանի վրա
դնել էր տվել մահարձան։ Խորենացու այս հետաքրքիր վկայու-
թյունը հատուկ ուշադրության է արժանի, որովհետև, Երվանդի
մահը նկարագրելիս՝ նա ունեցել է իր ձեռքի տակ արժանահա-
վատ ու կարևոր աղբյուրներ։ Հիմնվելով նրա վկայության վրա՝
կարելի է, իմ կարծիքով, ենթադրել, որ վերև բերված հունարեն
արձանագրությունը, որն ազդարարում է կսկծալի լուրը Երվան-
դի ողբերգական մահվան մասին, ըստ երևույթին, տապանադիր
է, Կարելի է նաև հավանական համարել, որ արձանագրական

այդ հուշարձանը գտնվել է Երվանդի դամբարանի քով, որը թաղված է եղել Արմավիրում արքայական հանգստարանում:

Որ Արմավիրի բլրում եղել է, իրոք, մի ինչ-որ դամբարան՝ այդ մասին հետաքրքիր տեղեկություն տալիս է Ս. Տեր-Հակոբյանը «Արմավիրի երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը» վերոհիշյալ իր հոդվածում¹։ Այդ հոդվածի մեջ նա հաղորդում է, ի միջի այլոց, որ դեռևս մոտ տարիներում Արմավիրի բլրից փոխադրել են Թափա-Դիբի գյուղը դամբարանական մի կոթող:

Եզրափակելով մեր բոլոր ասածները Արմավիրի երկրորդ քարի չորս արձանագրությունների մասին՝ մենք տեսնում ենք, որ այս արձանագրությունների լուսաբանությունը, որ հաստատվում է Խորենացու Պատմության համապատասխան վկայությունների շնորհիվ՝ հնարավորություն է տալիս անելու մի շարք կարևոր ու հետաքրքրական եզրակացություններ, որ կարելի է համախմբել հետևյալ կետերում:

1. Երրորդ քարի վերջերում և երկրորդ քարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ Մեծ Հայաստանում իշխում էր Երվանդ Վերջին թագավորը, որի ժամանակ թագավորական նստավայրը, ինչպես միանգամայն ճիշտ վկայում է Մովսես Խորենացին, փոխադրվել էր Արմավիրից նորակառույց Երվանդաշատ մայրաքաղաքը²:

2. Մայրաքաղաքը Արմավիրից Երվանդաշատ փոխադրելուց հետո՝ Արմավիրն առաջվա պես համարվում էր կրոնական կենտրոն՝ Երվանդյան Հայաստանի, և նրա մեջ իշխում էր իբրև գերագույն քուրմ և թագավոր Երվանդ Վերջինի եղբայր Միթրասը:

3. Երվանդյան թագավորության անկումից առաջ տեղի էր ունեցել պատերազմ Երվանդ Վերջինի և Արտաշես Ա-ի միջև, որի հետևանքը եղավ պարտությունը և ողբերգական մահը Երվանդի, որին սպանել էր Երվանդաշատում զինվորներից մեկը:

4. Երվանդյան Հայաստանը հռևարեն արձանագրության մեջ անվանված է «նորագահանիստ երկիր», որովհետև թագավորական նստավայրը Երվանդ Վերջինը տեղափոխել էր Արմավիրից նոր մայրաքաղաք Երվանդաշատ:

¹ Տես Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության, Երևան, 1935, էջ 180:

² Համեմատել իմ աշխատությունը «О торговле и городах Армении», Ереван, 1930, էջ 96—98:

5. Երվանդ Վերջինի դիակը թաղված էր Արմավիրում և նրա գերեզմանի վրա կառուցված էր մահարձան, որի տեղը պետք է ենթադրել Արմավիրի բլրի հարավային լանջի վրա՝ Ապոլլոնի և Արտեմիսի տաճարի քով:

6. 1927 թվին հայտաբերված հուներեն արձանագրություններով քարը, որի վրա փորագրված է Երվանդ Վերջինի ողբերգական մահվան մասին մանրամասն տեղեկությունը, ըստ երևույթին, գտնվել է Երվանդի դամբարանի քով և, հավանորեն, եղել է այդ հուշարձանի բաղադրիչ մասը:

7. Երկրորդ քարի վրա եղած հուներեն արձանագրությունների ծագման ժամանակը պետք է ենթադրել երկրորդ դարի սկզբներում մեր թվականությանից առաջ:

* * *

Արմավիրում գտնված հուներեն արձանագրությունները, որ նոր լույս են սփռում Երվանդյան Հայաստանի պատմական անցյալի վրա՝ պատմական քննության համար առաջադրում են մի շարք նոր խնդիրներ, որոնք մինչև այժմ մոլոր են մնացել և անբացատրելի:

Ես այստեղ համառոտ կերպով կանգ կառնեմ երկու այդ տեսակ խնդիրների վրա, որոնք դեռևս չեն ստացել բավարար բացատրություն:

Ինչպես հայտնի է, Երվանդի ու Արտաշեսի պատմությունը և նրանց ժամանակաշրջանի անցքերը շարադրելիս՝ խորենացին, ինչպես ինքն է հայտնում (Բ, գլ. 48), օգտվել է ուրիշ աղբյուրների թվում նաև Հանիի Ուղյուպ կամ Ողյումպ քուրմի մեհենական պատմությունից: Ենթադրում են, որ խորենացու վկայության մեջ հիշատակված Հանին Դարանաղի գավառի Անի ամրոցն է, որը սրբավայրն էր հայկական գերագույն Արամազդ աստծու: Գիտնականների մեծագույն մասը կարծում են մինչև այժմ, որ ինչպես Հանիի տաճարի քուրմի անձնավորությունը, նույնպես և նրան վերագրված պատմությունը, շինծու տեղեկություններ են և իրեն խորենացու հերյուրանքներն են:

Սակայն, հակառակ այս պնդումներին, Արմավիրի հուներեն արձանագրությունների հայտաբերմամբ, ինչպես տեսնում ենք, վավերական կերպով հաստատվում է, որ Երվանդյան Հայաստանում գոյություն են ունեցել ոչ միայն հունական տաճարներ և

հուլյն քուրմեր, այլ նուլյնիսկ մեհենական հուներեն արձանա-
գրություններ: Հետեապես, միանգամայն հնարավոր է, որ
Ողյումս քուրմի մեհենական պատմությունը կարող էր խորենա-
ցուն աղբյուր ծառայած լինել, ինչպես այդ վկայում է ինքը
Պատմահայրը: Այս խնդիրը, ինչպես տեսնում ենք, պետք է
վերանայվի Արմավիրի հուներեն արձանագրությունների նոր
տվյալների կապակցությամբ:

Մյուս խնդիրը, որն առաջնակարգ նշանակություն ունի
Հին Հայաստանի նյութական մշակույթը ուսումնասիրող մաս-
նագետների համար՝ վերաբերում է Հայաստանում հունական
տիպի տաճարների առաջացման ժամանակի պրոբլեմին: Արմա-
վիրի հուներեն արձանագրությունների մեր նոր լուսաբանու-
թյունը որոշակի մեզ ցույց է տալիս, որ դեռևս երրորդ դարի
վերջերում մեր թվականությունից առաջ Արմավիրում՝ Երվան-
դյան Հայաստանի կրոնական կենտրոնում՝ գոյություն է ունեցել
հեթանոսական տաճար, ահնբեկորեն, հունական տիպի, որի մեջ
էին Ապոլլոնի և Արտեմիսի արձանները: Այս փաստն արժանի է
հատուկ ուշադրության:

Ինչպես հայանի է, Գառնիի հեթանոսական տաճարի կա-
ռուցման ժամանակի խնդիրը դեռ մինչև այժմ՝ չնայած այդ
նյութին վերաբերող մի շարք աշխատությունների՝ վերջնակա-
նապես չէ որոշված: Անհնարին չէ, որ մեր հայտաբերած նոր
փաստերը կարող են որևէ չափով կապ ունենալ և այդ խնդրի
հետ: Շատ գրավիչ կլինեք ենթադրել, որ Գառնիի տաճարի շի-
նությունը վերագրվելու է ոչ թե Արշակունյան շրջանին, ինչ-
պես մինչև այժմ կարծվել է, այլ կամ Արտաշեսյան և կամ Եր-
վանդյան շրջանին: Այս նոր խնդիրը, որը զուրկ չէ որոշ հիմքից,
պետք է լուծեն, հարկավ, մասնագետ արվեստագետները այդ
հուշարձանի հնագիտական-ճարտարապետական ուսումնասիրու-
թյան միջոցով:

Այս խնդիրն ուսումնասիրելիս՝ պետք է նկատի ունենալ,
որ վերջերս Գառնիում գտնված հուներեն արձանագրության
բովանդակությունը քնավ չէ կարող խաչընդոտ հանդիսանալ
պրոբլեմի նոր լուծման: Նորագյուտ արձանագրության մեջ հի-
շատակված Տրդատին, ինչպես մանրամասն ցույց եմ տալու իմ
հետադա աշխատություններից մեկում՝ պետք է վերագրել Գառ-
նիի տաճարի ոչ թե կառուցումը, այլ վերանորոգումը:

Արմավիրի հունարեն արձանագրութիւնները. ինչպես տեսնում ենք, պետք է գրավեն գիտնականների ուշադրութիւնն իրենց առանձնապէս հետաքրքիր բովանդակութեամբ և, իհարկէ, խիստ ցանկալի են ինչպես նրանց տեքստերի ճշտման հետազատչատանքները, նույնպէս և նրանց գիտական պատշաճ հրատարակումը:

АРМАВИРСКИЕ ГРЕЧЕСКИЕ НАДПИСИ В НОВОМ ОСВЕЩЕНИИ¹

Археологические открытия первых десятилетий XX в. в Армении обогатили историческую науку документами исключительного значения. В 1911 году на южных склонах Армавирского холма, недалеко от проселочной дороги, ведущей из Армавира в село Шагриар, был обнаружен камень с тремя греческими надписями. По поручению акад. Н. Я. Марра, работавшего в то время в Ани, найденные надписи были сфотографированы Н. Л. Окуневым и Н. П. Сычевым и ими же была снята с них рукописная копия. После того, над текстами этих надписей работал акад. Я. И. Смирнов, но работа его осталась незаконченной и черновики его работы, переданные для подготовки к публикации академиком И. А. Орбели А. И. Болтуновой, к сожалению, до сих пор еще не изданы.²

В 1927 году совместной экспедицией Кавказского Историко-Археологического Института Академии Наук СССР и Комитета охраны исторических памятников Армении был обнаружен другой камень с четырьмя греческими надписями. Камень этот находился неподалеку от первого, на расстоянии двенадцати метров к востоку от него.

Осенью 1932 года по поручению Закавказского Филиала Академии Наук СССР новооткрытые четыре надписи

¹ Доложено на юбилейном заседании общего собрания Академии Наук Армянской ССР 22 ноября 1945 г.

² См. А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, Известия Армянского Филиала АН. Н. СССР, Ереван, 1942, № 1—2 (15—16), стр. 35—37 и С. В. Тер-Аветисян, Археологическое обследование городища и крепости „древний Армавир“, Научный Сборник АрмФАН, посвященный 20-летию установления советской власти в Армении, Ереван, 1941, стр. 61.

были обследованы А. И. Болтуновой, а затем были изучены ею на основании фотоснимков и рукописных копий, изготовленных ею же во время экспедиции.

В 1935 году в сборнике „Материалы по истории древней Армении“, изданном в Ереване Институтом истории культуры Армянской ССР, появилась небольшая статья С. Тер-Акопяна „Вторая армавирская греческая надпись“ и в ней впервые были опубликованы фотоснимок открытого в 1927 году второго камня и рукописные копии первых двух надписей этого камня (стр. 146 и 149).

В самое недавнее время обстоятельное сообщение о всех найденных греческих надписях Армавира опубликовано в Известиях Армянского Филиала Академии Наук СССР А. И. Болтунова (№ 1—2, 1942, Ереван).

В своей статье Болтунова дает подробное разъяснение содержания всех надписей, но, при этом, особо отмечает, что ее сообщение является предварительным и что исчерпывающую публикацию памятников она откладывает до того времени, когда ей представится возможность вновь побывать в Армавире, чтобы поработать над оригиналами.

К тексту названной статьи приложены графические воспроизведения шести надписей, а седьмая надпись приведена только в транскрипции. Следует отметить, что вследствие плохой сохранности большинства надписей реконструкция текстов у Болтуновой очень часто спорна и не всегда удачна. Тем не менее, при ближайшем рассмотрении ее копий, нетрудно заключить, что в главных чертах чтение текстов установлено ею правильно и лишь в частностях многое должно быть пересмотрено и исправлено в дальнейших работах.

Эта работа над оригиналами, долгая и кропотливая, должна быть, конечно, продолжена в ближайшее же время. Мне хотелось бы, однако, уже теперь обратить внимание исследователей на предлагаемое мною новое разъяснение содержания этих надписей и указать, что новое мое толкование подтверждается с полной определенностью литературными свидетельствами древнеармянских источников.

Первый камень с греческими надписями, открытый в 1911 году, имеет три отдельных текста, помещенных в верхней части камня.

Первый текст, копия которого предположительно воспроизведена Болтуновой (см. рис. 1),¹ содержит 8 строк стихотворного отрывка, в котором в первых двух строках упоминаются имена автора нравоучительной поэмы «Труды и дни» Гесиода и его брата Перса.

ΗΚΙΟ ΔΟΣ Π ΤΕΥΔΕΙΝΟΣ
ΕΠΕΙ ΠΕΡΣΗ
ΧΩΡΟΣΑΡΩΙ
ΤΑΠΑΤΡΩΙΑ
ΑΛΛΑΔΕΤΟΝΑ
ΠΑΡΗΝΕΚΕΝΩΣΕΡΙΚΙΕΚ
ΩΣΕ
ΠΕΙΕΙΚΕΣΟΝ
ΚΑΙΤΑΥΤΑΝΕΩΤΚΙ

Рис. 1.

Смысл надписи, по мнению Болтуновой, нравоучительный и заключается в противопоставлении старого и нового. На самом же деле, смысл надписи хотя, действительно, нравоучительный, но совершенно иной.

При реконструкции ее содержания следует, как я полагаю, иметь в виду биографические сведения древних

¹ Приведенные копии (рис. 1—6) сняты с надписей А. И. Болтуновой.

источников о Гесиоде и его брате Персе. Как известно, Перс, подкупив судей, лишил своего брата Гесиода его доли отцовского наследства, но после этого он сам оказался в бедственном положении и должен был просить помощи у брата.

Мне кажется, что в надписи речь идет именно об этом. Знаменитый некогда Гесиод, сказано в ней, после того как лишился земли (χῶρος) и отцовского наследства (τὰ πατρῶα) и сам Перс, ободрил (παρῆνευεν) его, как это приличествует младшим братьям.

Надпись написана, очевидно, с назидательной целью. Она осуждает несправедливый раздел наследственного имущества и поучает близких родственников жить в мирном согласии и оказывать друг другу помощь.

· σ τ ι Δ η ω

υκῆστίδοι, λυπολέμικωτέρα βοός
 αὐτῆσι λ (ω) λυσι αὐτῆσι ματα
 αλλοῦ τέμερι ω κ ο μ π ο ν ε ἰ σ ω λ ο γ ω ν
 οὐτὲν δέ οντα τῆς αὐτοῦ ἱα σ ε γ ω
 ἐπεὶ γὰρ ἐξ ω λ γ ο λ ο υ σ κ ῆ ν ω μ α τ ω ν
 λ υ σ τ ι Δ η κ ι β α ν λ ο ν α ν ο ρ ω π ο ι σ κ α ρ ο ν
 γ ω ρ κ α φ λ υ κ λ ι φ ο ο ν ο σ τ ο υ μ ι ρ ο ο ν
 ι δ ι κ α ὡ σ μ η κ α λ ω σ ω ρ ι σ μ ε ν ο ς
 υ τ ο ν κ α ο α υ τ ο ν τ υ μ β ο ν σ υ ν ε ι δ ο μ ο ς
 Δ η λ σ ω ν α κ ο ω ν α λ λ α τ ο δ ε ἰ ω
 τ ε λ α τ ε φ ο ρ α ο ε η λ α τ ο ν

Рис. 2.

Второй текст (см. рис. 2), состоящий из 12 строк и расположенный вправо от первого, как видно из заключительной части текста, написан, как я полагаю, также по поводу раздела владений и имущества. Хотя и эта надпись

как и предыдущая, сохранилась очень плохо, однако, приблизительный смысл ее восстанавливается с достаточной вероятностью. Она содержит обращение богини Артемиды к своей пастве, в котором она требует, чтобы раздел имущества и разграничение владений производились справедливо.

Вторая строка надписи, как правильно отмечает Болтунова, читается довольно ясно:

οὐκ ἔστι δ' οὐ πολὺ πολέμικότερα θεός, т. е.

„Нет где-либо более воинственной богини“.

Эта „воинственная богиня“, как не трудно догадаться, греческая Артемида, отождествлявшаяся в древней Армении с богиней Анаитой. В Армавире, как мы увидим ниже, находился греческий храм Артемиды и Аполлона.

В следующих десяти строках надписи, как правильно указывает Болтунова, богиня говорит от своего лица. Перевод Болтуновой 3-ей, 4-ой и 5-ой строк не вызывает сомнений. Богиня говорит, что она сама введет ужасы и что слова ее не являются хвастовством, а содержат правду. В третьей строке непонятно слово λυσί. Мнение Болтунова, что это слово следует дополнить и читать [N]ύσι[α] „нисийские“, малоубедительно.

Неудачно, кроме того, ее толкование следующих трех строк. В седьмой строке Болтунова предлагает читать первое слово [λ]ύ[ω] и полагает, что богиня, как сама она заявляет, устраняла „некое ложное бедствие людей, и сквернословие, и зависть“. Не трудно видеть, что толкование это неубедительно. Можно, напротив, предположить, что содержание 6-ой, 7-ой и 8-ой строк имеет связь с содержанием 9-ой и 10-ой строк, в которых речь идет не о тех, кто держится „несправедливых и дурных правил“, как это ошибочно предполагает Болтунова, а о справедливом разделе владений.

Девятая и десятая строки читаются довольно ясно и восстановлены Болтуновой правильно, но, к сожалению, перевод дан неудачный.

[δ μη] δικαίως μη καλῶς ὀρισμένος

[α]ὐτὸν καθ' αὐτὸν τύμβον [ἐισ]δύνει δόμος

я предлагаю перевести— „дом, в котором несправедливо и нехорошо производится раздел (т. е. который несправедливо и нехорошо разграничивается), сам себе роет могилу“.

В 11-ой и 12-ой строках речь идет, вероятно, о том, что страдание и богом посылаемое несчастье не постигнут лишь тех, кто слушается богини.

Предлагаемое мною толкование второй надписи первого камня подтверждается, как я полагаю, тем, что Артемида, сестра Аполлона, как известно, была богиней справедливого раздела и разграничения владений. Как охранительница границ владений, она упоминается также и в лидийской надписи, сохранившейся в Сардах. Перевод этой пятистрочной надписи приведен в статье П. Н. Ушакова „Эпиграфические памятники Лидии“.¹

„Это гробница,—говорится в надписи,—Аттала Тивдалова из Тарвча, докуда она простирается, а направо Сивамова часть; а налево—Мелова часть; а кто мое изображение мраморное или мое владение насильно захватит, так пусть его Артемида и двор и всякое добро уничтожит“.

Третья греческая надпись, сохранившаяся на обнаруженном в 1911 году камне, находится в правой части плоской стороны этого камня и содержит текст из пяти строк (см. рис. 3).

Надпись эта, как правильно отмечает Болтунова, votивного характера. Она читается совершенно ясно и содержит перечень посвященных даров: четырех коней и колесницы, принесенных в дар Евтихармидом, и одной небольшой картины, принесенной в дар Пеламидом. Колесница с четырьмя конями, как совершенно правильно предполагает Болтунова, может иметь отношение к культу бога Солнца, почитавшегося в образе греческого Аполлона.

Относительно местонахождения камня с приведенными надписями еще академиком Я. И. Смирновым было высказано предположение, что этот камень, как видно из последней надписи, перечисляющей посвященные божеству

¹ См. Вестник древней истории, 1940, № 3—4 (12—13), стр. 53.

дары, находился, повидимому, в святилище.¹ Это указание, несомненно, правильное. Однако, о самом святилище, которое Болтунова и, повидимому, также и Смирнов, считают „средоточием древнеармянских святынь“, предположение их, как увидим, спорно. Святилище это, как не трудно усмотреть из содержания вышеприведенных надписей, а также и из свидетельств об этом храме древнеармянских источников, было греческим храмом Аполлона и Артемиды.

Τ Ε Τ Τ Α Ρ Κ Σ
 Ι Π Π Ο Ι Τ Ο Ι Ε Υ Γ Α Σ
 Ε Υ Θ Υ Χ Α Ρ Μ Ι
 Π Ι Ν Α Κ Ι Ο Ν Ε Ι
 Π Η Λ Α Μ Υ Δ Ο

Рис. 3.

Следует, прежде всего, обратить внимание на то, что в рассмотренной нами третьей надписи упоминаются посвятителю даров Аполлону, Евтихармид и Пеламид, которые были, очевидно, не местными уроженцами края, а эллинскими переселенцами. Не подлежит, повидимому, сомнению, что также и две другие надписи о разделе имущества и справедливом разграничении владений, в первой из которых упоминаются Гесиод и его брат Перс, содержат обращения, конечно, не к туземному, а к эллинскому населению, живущему, повидимому, в то время в районе Армавира.

Рассмотренные нами греческие надписи, открытые в

¹ См. А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, стр. 42.

Армави́ре в 1911 году, как видим, имеют огромное культурно-историческое значение. Они обогащают наши сведения об истории Армении III—II вв. до н. э. новыми интересными данными. Они указывают, что в селевкидскую эпоху влияние эллинизма было значительно не только в Софене, как это было отмечено в моей работе „О торговле и городах Армении“,¹ но также и в Большой, или Великой, Армении, находившейся в то время под властью Оронтидов, т. е. Ервандидов.

При новом нашем разъяснении вышеприведенных надписей мы приходим к крайне любопытному выводу, что в Армави́ре, резиденции Оро́нтидов, существовал греческий храм преимущественно, повидимому, с греческими жрецами. Можно, кроме того, даже предположить, что в районе Армави́ра жили, вероятно, также и эллинские колонисты, имевшие там земельные участки.

Необходимо заметить, что мнение мое о дате вышеприведенных надписей, как и разъяснение мое содержания двух первых надписей, резко расходятся от выводов акад. Я. И. Смирнова и А. И. Болтуновой. Оба они предполагают, что автором стихотворных двух надписей мог быть армянский царь Артавазд II (56—31 гг. до н. э.), сын Тиграна Великого, который был, как свидетельствует Плутарх,² автором разнообразных сочинений на греческом языке.

Предположение это, по моему мнению, явно ошибочно. Копирование на камне, совершенно бесцельно и беспричинно, отрывков в несколько строк из стихотворений и трагедий армянского царя Артавазда не могло иметь, конечно, никакого разумного смысла.

Трудно согласиться и с предположением Смирнова и Болтуновой о самой дате этих надписей, приурочиваемой ими ко времени царя Артавазда II, т. е. ко второй половине первого века до нашей эры. На самом же деле, как мы увидим ниже, возникновение их, как и надписей на камне, обнаруженном в 1927 году, должно быть отнесено к одной

¹ Ереван, 1930, стр. 25—31.

² Plut., Crassus, XXXIII

и той же эпохе, а именно, к концу третьего или же к началу второго века до нашей эры, когда Армавир был религиозным центром царства Ервандидов.

* * *

Крайне любопытно, что существование в Армавире храма Аполлона и Артемиды, засвидетельствованное с достаточной определенностью рассмотренными нами греческими надписями, находит полное подтверждение в свидетельствах об этом же храме Истории Моисея Хоренского. Мне приходилось уже в моих недавних трудах неоднократно отмечать исключительную ценность начальных частей исторического труда Хоренского, для составления которых были использованы им, наряду с книжными источниками, устная армянская слуховость, главным образом, древний народный эпос.

Соответствующие свидетельства Хоренского, нуждающиеся в специальном рассмотрении, я привожу полностью.

1. Моисей Хоренский, I, 20 (перевод Эмина, стр. 34):

„Арай, сын Арая, умирает на войне против Шамирам, оставив по себе сына, Анушавана, богато-одаренного (от природы) многоумного в слове и деле. Он был прозван Сос'ом, потому что по священным обрядам был посвящен в платаны Араманака, что в Армави́ре. Шелест листьев этих деревьев и колебание их при тихом или сильном дуновении воздуха составляли, в течение долгого времени, предмет галания на земле Хаев. Анушаван довольно перенес унижения от Замасиса и томился при царском дворе; однако с помощью друзей он получил в управление—сначала часть нашей страны, а потом и всю страну с обязательством платить дань“.

2. Там же, II, 8 (перевод Эмина, стр. 60):

„После всего этого Валаршак строит в Армави́ре храм, в котором ставит статуи Солнца и Луны и своих Предков“.

3. Там же, II, 12 (перевод Эмина, стр. 64):

„Арташес идет на запад и берет в плен Креза, царя

лидийского. Он нашел в Азии литые из меди золоченные изображения Артемиды, Геракла и Аполлона, приказал отлить их в нашу страну и поставить в Армави́ре. Главные жрецы из рода Вахуни, поставили в Армави́ре изображения Аполлона и Артемиды, а статую Геракла, изваянную Скиллисом и Дипеном Критским, считая (за изображения) предка своего, Вахагн'а, поставили в Тароне, в Таронской провинции, в собственной их деревне—Аштишате, по смерти Арташеса".

4. Там же, II, 40 (перевод Эмина, стр. 91):

„Ерванд, построив свой город Ервандашат, переносит туда из Армави́ра все, кроме кумиров, которых не счел он удобным для себя переместить в свой город; ибо (он опасался), что, когда мир приходить будет туда для жертвоприношения, невозможно будет охранять город с (надлежащей) осторожностью. И потому на расстоянии сорока стадий на север строит небольшой городок на подобие своего города по реке Ахурияне, назвав его Багараном, что значит „в нем устроены жертвенники“, и перенес туда всех кумиров, бывших в Армави́ре. И построив храмы, поставил он брата своего, Ерваза, главным жрецом“.

5. Там же, II, 49 (перевод Эмина, стр. 98):

„Арташес отправляется на (то) место, где сливается Ерасх с Мецамор'ом. (Здесь) полюбился ему холм, на котором строит город и называет его по своему имени Арташат'ом. Ерасх его снабжает сосновым лесом; поэтому скоро и без особенного труда построив город, сооружает в нем храм и из Багарана переносит туда изображение Артемиды и всех богов своих предков; но изображение Аполлона ставит за городом поодаль от (большой) дороги“.

В приведенных сообщениях Хоренского, как мы видим, упоминаются не только Армави́р, как старая резиденция Ервандидов, но также и имеющийся там храм Солнца и Луны—Аполлона и Артемиды. Эти сообщения совпадают точь-в-точь с данными, заключающимися в вышеуказанных

греческих надписях. Поэтому совершенно очевидно, что достоверность их не может подлежать сомнению.

В моем труде „О торговле и городах Армении“¹ было подробно указано, что главным недостатком Хоренского были его неправильная историческая перспектива и смешение им имен и событий, неудачно и искусственно переплетаемых в его труде сообразно разработанной им неправильной хронологической схеме. Вполне понятно поэтому, что он, не зная о существовании в Армении царской династии Ервандидов—Оронтидов, постройку в Армавире храма Солнца и Луны, т. е. Аполлона и Артемиды, ошибочно приписывает Аршакиду Валаршаку I, родоначальнику армянских Аршакидов (см. выше свидетельство № 2).

На самом же деле, постройку этого храма, как мы видим теперь из содержания рассмотренных нами греческих надписей, следует отнести не к эпохе Аршакидов, а Ервандидов, именно, к III—II вв. до нашей эры. Предположение Халатьянца,² что свидетельства Хоренского о храме и статуях греческих богов в Армавире являются личными его измышлениями, как видим, не может быть признано правильным.

Едва ли оспоримо, вопреки мнению Халатьянца,³ также и сообщение Хоренского о платанах в Армавире и гаданиях по шелесту листьев и колебаниям их (см. выше свидет. 1). Эти гадания, как сообщает армянский писатель XI века Григорий Магистр,⁴ происходили в храме Аполлона. И, действительно, Аполлону приписывался пророческий дар, и жрицы его, как известно, давали пророчества в его храмах. В связи с вышеозначенным сообщением Хоренского особого внимания заслуживает, несомненно, почитание священного дуба в Додоне, где по шелесту листьев жрецы старались угадать волю богов.

В третьей из вышеприведенных цитат (свидет. 3) пред-

¹ Ереван, 1930, стр. 96—97.

² См. Гр. Халатьянц, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896, стр. 280—291.

³ Там же, стр. 164—167.

⁴ Послания, изд. К. Костаньянца, Александрополь, 1910, стр. 219.

ставляется вполне вероятным также сообщение Хоренского о том, что „литые из меди и золоченные изображения Артемиды и Аполлона“ были привезены в Армавир из Малой Азии. Однако, ошибочное указание его о том, будто это имело место при царе Крезе и Арташесе Завоевателе, является, несомненно, личным его предположением.

В вышеприведенном четвертом свидетельстве Хоренского определенно сказано, что Ерванд перенес из Армавира в основанную им новую столицу Ервандашат все, кроме статуй Аполлона и Артемиды, для которых он построил на берегу Ахуряна городок Багаран. Мы увидим, однако, ниже, что греческие надписи второго камня, обнаруженного в Армавире в 1927 году, не только не подтверждают, но и явно противоречат этому сообщению Хоренского. Из содержания этих надписей видно, что и после перенесения столицы Ервандидов из Армавира в Ервандашат религиозным центром Ервандидского царства, вопреки указанию Хоренского, продолжал оставаться Армавир и что здесь именно, а не в Багаране, был похоронен Ерванд Последний, предшественник Артаксия I.

Относительно данного сообщения Хоренского о Багаране был, повидимому, прав Халатьянц, считавший упоминание в его Истории об Аршаруникском Багаране анахронизмом.¹ На вопросе этом я подробно останавлиюсь в другом моем исследовании, посвященном критике Истории Армении Хоренского.

Следует еще разъяснить последнее свидетельство Хоренского (свид. 5). Хоренский в нем сообщает, что Артаксий I, основавший новую столицу Арташат, соорудил там храм и перенес туда статую Артемиды. Статую же Аполлона он поставил за городом, поодаль от большой дороги.

Мне кажется, что и это сообщение Хоренского находит себе косвенное подтверждение в новооткрытых греческих надписях Армавира. Оно подтверждается, кроме того,

¹ См. Г. Халатьянц, Армянский эпос, стр. 219—221 и Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1903, стр. 377.

и свидетельством Агафангела,¹ который указывает, что в начале IV века нашей эры, при Тиридате Великом и Григории Просветителе, статуя богини Анаиты, т. е. Артемиды, стояла в Арташате, а статуя бога Тира, т. е. греческого Аполлона, находилась недалеко от Арташата, около большой дороги.

Таким образом, как нетрудно было нам убедиться, подробный разбор свидетельств Моисея Хоренского не только подтверждает содержание вышеприведенных греческих надписей, но даже значительно их пополняет. При этом, выясняются с полной вероятностью любопытные новые факты, которые можно свести к следующим положениям:

1. В Армавире, который был религиозным центром царства Ервандидов, находился греческий храм со статуями Артемиды и Аполлона, перевезенными туда, по видимому, из Малой Азии.
2. Служителями и служительницами этого храма были, вероятно, эллины и эллинизированные туземцы, и можно также предположить, что авторами греческих надписей могли быть жрецы храма.
3. В районе Армавира, кроме этих жрецов и гиеродулов, жили, вероятно, и другие эллинские поселенцы.
4. В Армавире, как и в Додоне, мы находим пережитки культа деревьев. Здесь была священная платановая роща, по шелесту листьев которой совершали гадания.
5. После падения Ервандидского царства, Артаксий I, основавший новую столицу Арташат, перенес туда из Армавира статую Артемиды, названной у Агафангела Анаитой. Статуя же Аполлона, названного у Агафангела Тиром, была поставлена Артаксием не в самом Арташате, а за городом, поодаль от большой дороги.
6. Греческие надписи, обнаруженные в Армавире в 1911 году, должны быть отнесены или к концу III или же к началу II в. до нашей эры, т. е. к той эпохе, когда Армавир был религиозным центром царства Ервандидов.

¹ См. Агафангел, армянский текст, изд. 1914 года, Тифлис, стр. 936 (гл. 108, § 778).

Исключительное значение для политической истории древней Армении, как увидим ниже, имеет второй камень с четырьмя греческими надписями, открытый в 1927 году.

Первая надпись на этом камне, расположенная у вершины камня в искусственно сделанном углублении, состоит из 11 строк (см. рис. 4). Девять первых строк надписи читаются довольно ясно. Они содержат обращение царя Митраса к царю Ерванду с пожеланием здоровья.

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΡ
 ΜΑΔΟΕΙΡΩΝ
 ΜΙΘΡΑΣ ΕΡΩΝΤΗ
 ΒΑΣΙΛΕΙΧΑΙΡΙΝ
 ΙΕΡΡΩΣ ΕΥΑΝΕΧΟΙ
 ΥΓΙΑΙΝΕΙΝ ΔΕΚΑΙ ΤΑ ΕΓ
 ΓΟΝΛΑΥΤΟΥ ΥΓΙΑΙ
 ΝΩΝΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙ
 ΑΝΔΕΑΤΕΛΕΣΕΙΣ.
 ΤΕ
 Δ

Рис. 4.

Болтунова, хотя и правильно поняла общий смысл этой надписи, однако, истолковала ее неудачно. Она ошибочно полагает, что обращение было адресовано некоему Ебронту армянским царем Артаксием I, основателем династии Артаксиадов.

Нужно сказать, что имя 'Αρτάξις в надписи вовсе не упоминается. Оно произвольно восстановлено самой Болтуновой, полагавшей, что сохранившиеся в конце первой строки две буквы αρ следует дополнить и читать 'Αρ[τάξις]. Она без всякого основания предполагает, кроме того, что Артаксий I носил сложное имя 'Αρτάξις Μαδοείρων Μίθρας.

В противоположность этому толкованию я даю этой надписи совершенно иное разъяснение.

Первые четыре строки надписи, как я полагаю, восстанавливаются с полной определенностью в следующем виде: $\delta \beta α σ ι λ ε \upsilon \varsigma$ 'Αρμαφοειρων Μιθρας Εβρόντη βασιλεὶ χαίρειν, т. е. „царь Армавирцев Митрас шлет привет Ерванду царю“.

В слове 'Αρμαφοειρων пятая буква неразборчива. Болтунова читает эту букву Δ. Однако, при внимательном ознакомлении с фотоснимком надписи не трудно убедиться, что эта буква не Δ, а Φ. Родительный падеж множественного числа 'Αρμαφοειρων следует, повидимому, перевести „Армавирцев“, а не „Армавира“. Древний Армавир упоминается также в Географии Птолемея, который называет этот город 'Αρμαούρα или же 'Αρμαούρια (см. изд. 1901 г., стр. 941).

В следующих пяти строках надписи царь Митрас высказывает пожелание, чтобы был здоров как сам Ерванд, так и его потомство, и чтобы царь завершил свое царствование благополучно.

Приведенная надпись, как видим, никакого отношения к Артаксию I не имеет. Она относится, как нетрудно установить, ко времени предшествующей династии Ервандидов, когда царем Армении был предшественник Артаксия I, Ерванд Последний, перенесший свою резиденцию из Армавира в Ервандашат. В это же время в Армавире властвовал, как видно из содержания надписи и сообщений Хоренского, верховный жрец Митрас, повидимому, брат этого Ерванда, который в Истории Хоренского назван Ервазом.

События этой заключительной эпохи царствования в Армении Ервандидов, как известно, подробно изложены у Хоренского. В историческом труде его сохранились, как мы видели, ценные сообщения, почерпнутые им из более ранних, утраченных источников.

Сведения Истории Хоренского, проливающие свет на вышеприведенную греческую надпись, считаю не лишним привести, в виду их важности, полностью без сокращений.

1. Хоренский, II, 39 (перевод Эмина, стр. 90—91):

„Во дни Ерванда царский двор переносится с

холма, называемого Армавиром, ибо река Ерасх удалялась и в продолжительную зиму суровое дыхание северного ветра сковывало льдом ее воды так, что не было возможности иметь достаточно воды для местопребывания даря. Ерванд, вынужденный этим, ищет к тому же более неприступного места и переносит свой двор на запад, на скалистый холм, кругом которого извивается Ерасх и по противоположной стороне которого течет река Ахуриан. Ерванд обводит холм (стенами) и во многих местах прорезывает скалы ниже фундамента стен до основания холма в уровень с рекою — дабы воды реки могли стекаться в вырытое углубление для продовольствия жителей. Укрепляет вышгород высокими стенами, в середине которых укрепляет медные ворота и чугунную лестницу снизу до самой двери...

2. Там же, II, 40 (перевод Эмина, стр. 91):

„Ерванд, построив свой город, переносит туда из Армавира все, кроме кумиров, которых не счел он удобным для себя переместить в свой город; ибо (он опасался), что, когда мир приходить будет туда для жертвоприношения, невозможно будет охранять город с (надлежащей) осторожностью. И потому на расстоянии сорока стадий на север строит небольшой городок на подобие своего города по реке Ахуриане, назвав его Багараном, что значит „в нем устроены жертвенники“, и перенес туда всех кумиров, бывших в Армавире. И построив храмы, поставил он брата своего, Ерваза, главным жрецом“.

В приведенных свидетельствах Хоренского недостоверно, как было уже сказано выше, сообщение его о перенесении кумиров из Армавира в Багаран, который, повидимому, был вновь построен Багратидами в IX веке и служил им семейной усыпальницей. Рассмотренная нами надпись свидетельствует, напротив, что после перенесения столицы Ервандом Последним в основанный им город Ервандашат в Армавире властвовал Митрас, который называет себя в

надписи царем Армавирцев. Этот Митрас, Ерваз по Хоренскому, как нетрудно заключить на основании прямых указаний Моисея Хоренского и косвенных сведений о жрецах и жречестве этой эпохи у Страбона, был брат Ерванда, назначенный последним верховным жрецом в Армави́ре. Описывая каппадокийский город Коману и храм богини Ма, Страбон определенно свидетельствует,¹ что по почету верховный жрец был после царя вторым лицом в Каппадокии и что верховные жрецы и цари были из одного и того же рода. В этом же сообщении Страбона говорится, что во время торжественных процессий верховный жрец возлагал на себя царскую корону. Он, повидимому, считал себя не только жрецом, но и царем.

Любопытно, что такое же высокое положение занимали верховные жрецы, как видно из приведенной греческой надписи и сообщений Хоренского, также и в Армении, как при Ервандидах, так и при Артаксиадах. Греческая надпись, как видим, определенно удостоверяет, что в Ервандидской Армении считался царем или базилевсом, кроме Ерванда, также и его брат, верховный жрец Митрас, властвующий в Армави́ре.

Культурно-историческое значение приведенной надписи, несомненно, огромно. Она документально подтверждает употребление греческого языка в высших слоях общества Ервандидской Армении. Это видно из того, что обращение Митраса к своему брату Ерванду с пожеланием здоровья написано на греческом языке.

Проникновение эллинизма в Великую, или Большую, Армению, как видим, имело место еще при Ервандидах. Породнившись путем браков, вероятно, с Селевкидами, Ервандиды были, повидимому, к концу III века до нашей эры, сильно эллинизированы. Насколько сильно было здесь влияние эллинизма, видно, между прочим, из того, что верховным жрецом армавирского храма Аполлона и Артемиды, служителями которого были эллинские жрецы и гиеродулы, был брат царя Ерванда, Митрас.

¹ См. Strabo, XII, 2, 3 (585).

Рассмотренная нами надпись выясняет, кроме того, что сооружение в древней Армении греческих святилищ, перенесение в нее греческих статуй и слияние местных божеств с греческими следует предположить не в период царствования Тиграна Великого (95—56/5 до н. в.), как обычно предполагалось в предшествующих научных трудах, а значительно раньше, во время владычества в Армении Ервандидов.

* * *

Вторая греческая надпись, расположенная вправо от первой, состоит из 13 строк (см. рис. 5). В ней следуют одно за другим названия месяцев сиро-македонского календаря: Dios, Apellaios, Audynaios, Peritios, Dystros, Xandikos, Artemisios, Daistios, Panemos, Loos, Gorpiaios, Hyperberegtaios.

В тринадцатой строке после слова *Φαρνάχῃ* высказано вновь кому-то пожелание здоровья.

По мнению Болтуновой, под упоминаемым в этой строке Фарнаком следует понимать понтийского царя Фарнака, правившего от 190 до 169 г. до нашей эры. Она полагает, что в надписи высказано пожелание, чтобы Фарнак был здоров в течение 12 месяцев года, т. е. круглый год.

Не трудно, однако, видеть, что ошибочно и неприемлемо и это предположение Болтуновой.

При разъяснении содержания приведенной надписи необходимо принять в соображение, что сиро-македонский календарь заключал в себе 12 месяцев, по 30 дней в каждом, и, кроме того, также и тринадцатый месяц, состоявший из 5 или 6 „добавочных дней“ (εραγομεναι).¹ Естественно поэтому, что при пожелании здоровья по сиро-македонскому календарю в течение круглого года необходимо было перечислить не 12, а все 13 месяцев года. Можно, следовательно, с уверенностью предположить, что под словом *Φαρνάχῃ* следует подразумевать не имя понтийского царя

¹ См. W. Kubitschek, *Grundriss der antiken Zeitrechnung*, München, 1927, стр. 148 и 151.

Фарнака, а название тринадцатого месяца, т. е. „добавочных дней“ года, называемых *εραγομεναί*. Имя Фарнак, как известно, было эпитетом луны¹ и крайне интересно, что в приведенной надписи это имя имеет особое новое значение и употребляется для обозначения тринадцатого месяца сиро-македонского календаря.

ΔΙΟΚ
ΛΑ
ΑΠΕΛΙΟΚ ΛΥΑ
ΠΕΡΙΤΙΟΚ ΔΝΙ
ΔΥΚΚΤΙΟΚ ΟΚ
ΙΑΝΔΙΚΟΚ
ΑΙΤΕΜΕΙΚΙΟΚ
ΟΛΙΚΙΟΚ
ΠΑΝΗΜΟΚ
ΛΩΙΟΚ
ΓΟΡΠΙΑΙΟΚ
ΥΠΕΡΒΕΡΕΤΑΙΟΚ
ΑΙΡΑΚ ΝΥΓΙΝΝΕΥΑΝΕΧΟΥ

Рис. 5.

При внимательном изучении надписи не трудно, кроме того, догадаться, что эта надпись, расположенная рядом с первой надписью, является ее продолжением и в ней вновь высказано верховным жрецом Митрасом пожелание,

¹ См. Th. Reinach, *Mithridate Eupator*, Paris, 1890, стр. 241.

чтобы царь Ерванд здравствовал в течение всех тринадцати месяцев года.

Предположение Болтуновой, будто в надписи этой зафиксировано пожелание Фарнаку здоровья по случаю подписания в 179 году мирного договора с Артаксием I, неприемлемо уже потому, что армавирские камни с греческими надписями, обнаруженные в религиозном центре царства Ервандидов, относятся не к этому времени, а восходят к предшествующей Ервандидской эпохе.

Третья надпись расположена под приведенной второй надписью и в ней можно заметить всего четыре строки (см. рис. 6). Смысл надписи вследствие плохой ее сохранности неясен. В ней упомянуто имя прибывшего откуда-то эллина Нумения.

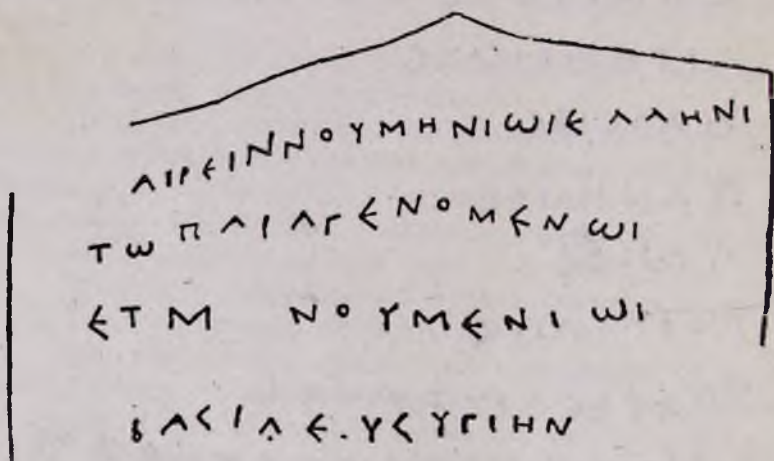

Рис. 6.

Четвертая надпись в предварительном сообщении Болтуновой приведена только в транскрипции. Она расположена под третьей надписью в искусственно сделанном углублении. Часть строк с правой стороны сбита и некоторые строки смыты дождевой водой и едва заметны. Всего сохранилось 11 строк.¹

¹ См. статью Болтуновой „Греческие надписи Армавира“, стр. 46.

Привожу текст надписи, восстановленный предположительно А. И. Болтуновой. H

- 1 Τῇ Φιλαδέλφῳι Νουμήνιος [εἰ]πε [φο]νεύει
τοῦτ' ἔπος, ἀμείβω θ' οὐδὲν ἔχων ἀκλεές.
'Αλλά μιν ὀπλοφοροῦντα λίπεν θ[υ]μός, κατὰκειται
[δῆ] μαλ' αὐτῆσιν (γ) τὸν δὲ . . . καὶ ἀπολι[ν]
5 χῶρον Ἀρμεν[ί]ην κατε[τ]χεν
ἀλλ' ἐγὼ οὐ ΤΟΥΤΟΥ . . .
καὶ [κα]λὸν Ἀρμενί[ν]υ χῶρον ἐπικράτε . . .
οὐλοίας (γ) δ' ἔγενεν φυλόπιδος πολέμου . . .
οἱ στρατιῶται ἐπέφνον
10 χαρίζο Τ
πενθεὶ δ' ἀμφι

Хотя приведенная надпись дефектна и необходима дальнейшая кропотливая работа над оригиналом, тем не менее, общий смысл надписи удастся выяснить с совершенной бесспорностью.

Нужно, однако, отметить, что содержание и этой надписи разъяснено Болтуновой неудачно. Относя ее к 163—162 годам до нашей эры, Болтунова полагает, что в надписи говорится о победоносном походе Антиоха IV Епифана на Армению и о том, что Антиох IV, овладев „прекрасной страной Арменией“, был потом убит своими же солдатами. По предположению Болтуновой, надпись содержит обращение бывшего правителя Мизены Нумения к жене Антиоха IV, Лаодике, с горестным известием о смерти ее мужа.

Объяснение Болтуновой совершенно неубедительно и невероятно, прежде всего, потому, что горестную весть о трагической смерти Антиоха IV, сообщенную Нумением Лаодике, имело смысл начертать на камне, конечно, не в Армавире, а в одной из резиденций Селевкидов. Известно, кроме того, что Антиох IV Епифан, зачавнув, скончался в Элимаиде, и, конечно, совершенно ясно, что лицо, которое, „сражаясь с оружием в руках“, был убит своими солдатами, не может быть отождествлено с селевкидским царем Антиохом IV.

Приведенная надпись, представляющая значительный интерес для истории Ервандидской Армении, как не трудно выяснить, содержит горестное сообщение о гибели не Антиоха IV Епифана, а царя Ерванда Последнего, предшественника Артаксия I.

Эту печальную весть о смерти Ерванда сообщает Филадельфу (τῇ Φιλαδέλφῳ), видимо, царице—сестре Ерванда, Нумений. В сообщении Нумения, несмотря на спорность некоторых мест восстановленного Болтуновой текста, сказано, что печальная весть об Ерванде „не содержит ничего бесславного“ (οὐδὲν ἔχων ἀκλεές), что убили его солдаты (οἱ στρατιῶται ἐπέφνον) и что „он испустил дух с оружием в руках“ (ἐπλοφόρουντα λίπεν θυμός), причем „новопрестольной страной Арменией овладели“ враги.

Предположение Болтуновой, что в надписи говорится об убийстве солдатами Антиоха IV, овладевшего новопрестольной и прекрасной страной Арменией, не только противоречит твердо установленным историческим фактам, но, как не трудно видеть, отнюдь не соответствует точному содержанию греческого текста надписи.

Что наше новое разъяснение надписи не может быть подвергнуто сомнению, это подтверждается вновь ценными свидетельствами Истории Моисея Хоренского, которые, как мы увидим, в свою очередь находят объяснение в свидетельствах греческой надписи.

* * *

В подробных сообщениях Моисея Хоренского о Ерванде и Арташесе (II, гл. 37—62), как было сказано выше, сохранились достоверные сведения о событиях конца III и начала II века до нашей эры, неправильно отнесенных отцом армянской истории к I веку нашей эры. Упомянутый у Хоренского Ерванд, как видно и из свидетельства Страбона,¹ был последним Ервандидским царем и был свергнут основателем династии Артаксиадов, Артаксием I. Свержение Ерванда имело место, как подробно сообщает Хорен-

¹ Strabo, II, 14, 15.

ский,¹ в результате тяжелой войны, закончившейся битвой при Ервандаване, поражением и бегством Ерванда Последнего, взятием новооснованной столицы Ервандашата и смертью Ерванда, убитого одним из воинов.

Тайна греческой надписи раскрывается, таким образом, без особого труда. В ней, очевидно, речь идет об этих горестных для Ервандидов событиях и трагической смерти Ерванда Последнего. Об убиении Ерванда одним из воинов, в полном соответствии с греческой надписью, подробно свидетельствует Хоренский в следующем своем сообщении:

„Смбат,—рассказывает Хоренский,²—который с небольшим отрядом преследовал Ерванда ночью, охранял городские ворота до прибытия Арташеса и всего войска. Но когда храбрые (воины) завязали дело с крепостью, народ, в ней находившийся, сдался и отпер городские ворота. Один из вошедших воинов ударил мечом по голове Ерванда: мозг его рассыпался по полу дома.—Так умер Ерванд после двадцатилетнего управления государством. Но Арташес, помня, что Ерванд был помещью Аршакидскою, приказал похоронить его труп (и поставить над ним) надгробный памятник“.

Приведенное сообщение Хоренского не только подтверждает правильность нового толкования надписи, но, одновременно, оно, как я полагаю, раскрывает также и самую тайну возникновения надписи.

Труп убитого Ерванда, как видно из заключительной части сообщения Хоренского, был по приказу Артаксия I похоронен, и над могилой убитого царя был поставлен надгробный памятник. Это любопытное свидетельство Хоренского, пользовавшегося при описании смерти Ерванда ценным и достоверным источником, заслуживает особого внимания. Основываясь на нем, мне кажется, мы можем предположить, что приведенная греческая надпись, содержащая горестное известие о трагической смерти Ерванда, является, повидимому, эпитафией и что камень с этой надписью на-

¹ См. II. гл. 43—46.

² Моисей Хоренский, 2, 46 (перевод Эмина, стр. 95)

ходил, вероятно, около надгробного памятника Ерванда, похороненного в царской усыпальнице в Армавире.

О том, что в Армавире, действительно, имелся какой-то надгробный памятник, дает интересное сведение С. Тер-Акопян в своей статье „Вторая армавирская греческая надпись“ (стр. 150). В ней он, между прочим, сообщает, что еще в недавние годы с Армавирского холма была перемещена в деревню Тапа-Дибя какая-то надгробная колонна.

Резюмируя все сказанное о четырех надписях на втором камне, мы видим, что истолкование и этих надписей, подтверждаемое соответствующими свидетельствами Истории Хоренского, приводит нас к целому ряду важных и любопытных заключений, которые можно свести к следующим положениям:

1. В конце третьего и в начале второго века до нашей эры царем Великой, или Большой, Армении был Ерванд Последний, при котором царская резиденция, как совершенно правильно сообщает Моисей Хоренский, была перенесена из Армавира в новооснованную столицу Ервандашат.¹

2. После перенесения столицы в Ервандашат Армавир попрежнему оставался религиозным центром Ервандидской Армении, и в нем верховным жрецом и царем был брат Ерванда Последнего, Митрас.

3. Падению Ервандидского царства предшествовала война между Ервандом Последним и Артаксием I, окончившаяся поражением и трагической смертью Ерванда, убитого в Ервандашате одним из воинов.

4. Ервандидская Армения названа в греческой надписи „новопрестольной страной“, так как царская резиденция была Ервандом Последним перенесена из Армавира в новую столицу Ервандашат.

5. Труп Ерванда Последнего был похоронен в Армавире и над гробницей его был воздвигнут над-

¹ Ср. мою работу „О торговле и городах Армении“, Ереван, 1930, стр. 96—98.

гробный памятник, местонахождение которого следует предположить на южных склонах Армавирского холма, близ храма Аполлона и Артемиды.

6. Найденный в 1927 году второй камень с греческими надписями, на котором имеется подробное сообщение о трагической смерти Ерванда Последнего, находился, повидимому, около надгробного памятника Ерванда и, вероятно, был составной частью этого памятника.

7. Греческие надписи на втором камне должны быть отнесены к началу второго века до нашей эры.

* * *

Открытые в Армавире греческие надписи, проливая свет на историческое прошлое Ервандидской Армении, ставят ряд новых проблем для исторического исследования, которые были до сих пор неясны и необъяснимы.

Я коснусь здесь вкратце только двух таких проблем, не получивших еще исчерпывающего объяснения.

Как известно, для истории Ерванда и Арташеса I и событий их эпохи Хоренский пользовался, как он сам сообщает (II, 48), в числе других источников также Храмовой Историей жреца Улюпа, т. е. Олимпия, из крепости Ани, святилища верховного армянского бога Арамазда. Большинство ученых до сих пор полагали, что как личность жреца анийского храма, так и приписываемая ему История, являются фикцией и измышлениями самого Хоренского.

Однако, вопреки этим утверждениям, находка греческих надписей в Армавире, как мы видим, документально подтверждает существование в Ервандидской Армении не только греческих храмов и жрецов, но даже греческих храмовых надписей. Следовательно, не исключена возможность, что Храмовая История жреца Олимпия могла, действительно, быть одним из источников Хоренского, как об этом свидетельствует он сам. Вопрос этот, как видим, должен быть пересмотрен в свете новых данных греческих надписей Армавира.

Другая проблема, имеющая первостепенное значение для специалистов, изучающих материальную культуру и искусство древней Армении, касается времени появления в Армении храмов греческого типа. Разъяснение наше греческих надписей Армавира определенно указывает нам, что еще в конце третьего века до нашей эры в Армавири, религиозном центре Ервандидской Армении, существовал языческий храм греческого, очевидно, типа, в котором находились статуи Аполлона и Артемиды. Этот факт заслуживает особого внимания.

Как известно, вопрос о времени постройки языческого храма в Гарни, относимого по характеру плана к типам греческих храмов, до сих пор еще, несмотря на целый ряд работ на эту тему, не решен окончательно. Возможно, что вскрытые нами новые факты в какой-либо мере имеют связь и с этой проблемой. Было бы крайне заманчиво предположить, что Гарнийский храм относится не к Аршакидской эпохе, как до сих пор предполагалось, а к Артаксиадской или же Ервандидской. Но этот новый вопрос, который не лишен основания, должен быть решен специалистами искусствоведов путем археологически-архитектурного изучения этого памятника. При рассмотрении этого вопроса следует иметь в виду, что содержание найденной недавно в Гарни греческой надписи не может вовсе служить помехой новому разрешению проблемы. Упомянутому в новонайденной надписи Тиридату, как будет подробно разъяснено в одной из последующих моих работ, должна быть приписана не самая постройка, а лишь реставрация Гарнийского храма.

Греческие надписи Армавира, как мы видим, должны привлечь внимание ученых своим исключительно интересным содержанием и, конечно, крайне желательны как дальнейшая работа над уточнением их текстов, так и их надлежащая научная публикация.

(+64)

ЦЕНА 7 Р.

8/34516

